С(Тат)
З-95

Зәки Зәйнуллин

Упә аша

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

КЛН-22/II
ХГФ-енв

3 ТМО Т. 1 млн. З. 3484—80

З-95

Зәки Зәйнуллин

Үрләр аша

ПОВЕСТЬ ҺӘМ ХИКӘЯЛӘР

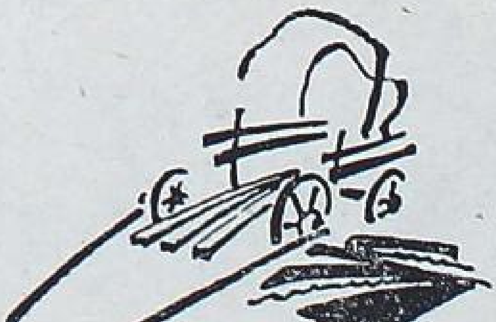

ҚАЗАН
ТАТАРСТАН ҚИТАП НӘШРИЯТЫ
1988

ББК 84(2Р-Тат)-4
З 87

НБ РБ
0000208229

129205
Баш. республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. Н. К. Крупской

Зәйнуллин З. Л.

З 87 Үрләр аша: Повесть һәм хикәяләр.— Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. — 128 бит.

Авторның беренче китабында сугыш чоры һәм сугыштан соңгы елларда авыл кешеләренең тормышын, уй-кичерешләрен чагылдырган «Үрләр аша» повесте һәм берничә хикәясе урын алды.

З $\frac{4702510000-175}{М\ 132\ (03)-88}$ 69—88 **ББК 84 (2Р-Тат)-4**

© Татарстан китап нәшрияты, 1988.

ҮРЛӘР АША

ПОВЕСТЬ

1

Мең тугыз йөз кырык беренче елның август урталары. Көньяк Урал. Бу якларда киртләчләнеп төшкән таулар бетә һәм далалар башлана. Таулар белән далаларны тоташтырып аккан елгалар буенда — татар, башкорт, рус, чуваш, украин, латыш авылларында ирләрне сугышка озату бара. Һәркемнең телендә моңа хәтле ишетелмәгән ят сүз: гомуми мобилизация.

Зиреклебаш авылының кыйбла ягында урнашкан рус һәм татар мәктәпләре арасындагы мәйдан төрле телдә сөйләшүче халык белән тулы. Мәйданның урта бер җирендә чи каеннан әмәлләп куелган трибуна кебегрәк нәрсә күренә. Аның янында татар мәктәбе завучы Сәлимгәрәев белән военком Маликов басып тора. Менә алар китәсе халыкны барлый башлыйлар. Исеме аталганнар, кайсысы киндер капчыгын, кайсысы фанер чемоданын күтәреп, сафка тезеләләр. Шау-шу, елау-сыктау басыла, киеренке тынлык урнаша. Тик кайбер хатыннар гына, яулыгы белән авызын каплаган килеш, сулкылдап куя.

Зиреклебаштан бүген сугышка утыз белән утыз биш арасындагы унсигез ир китә. Күбесе гомер буе җир сөреп, иген игеп, мал карап, кара эш белән дөнья көткән халык. Өйдә һәркайсының вактан-вак өч-дүрт баласы, чәчәкле алъяпкыч кигән хатыны кала. Китәсе ирләрнең байтагы сугышка хәтле авылдан чыкмаган, армия хезмәтен үтәмәгән, җирдән аерылмыйча яшәгән халык. Күбесе киң күкрәкле, тыгыз тәнле, көрәктәй зур куллы, тәүлек буе туктамыйча эшли ала торган таза-сау кешеләр.

Гарасат башланган көннәрдәге кебек сугыш безгә бер айлык ул, немец пролетарлары безгә каршы сугышмаячак, барысы да әсир төшеп бетәчәк дип, трибуналарга чыгып сөйләүчеләр хәзер бетте. Июнь азакларында чыгып киткәннәрнең хатлары килгәнгә дә байтак вакытлар үтте. Ул хатларда тиздән кайтырбыз дигән сүзләр юк иде. Киресенчә, кайта алмасак, бәхил булыгыз, бала-чагаларны исәнсау үстерергә тырышыгыз дип яздылар. Аннан тыш, клуб башына эленгән кара тәлинкәдән хәвефле хәбәрләр ишетелеп кенә тора.

Үткән герман сугышында өч елдан артык окопта аунаган, күп тапкырлар кул сугышында катнашып, шуларның берсендә немецларның кырлы штыгыннан ике иренен ярдырган Гобәйдулла Пәрәу фронтка китәсе һәр төркем ират белән сөйләшми калмый. Беренчеләрне озаткан көнне үк кичен аның йортына милиция башлыгы килеп керде.

— Син, Гобәйдулла абзый, дошманның кул сугышына шәплеген халыкка гел сөйлисең икән. Мин, как начальник милиция, сиңа андый паникалы сүзләр таратуны заприщать итәм...

Аның сүзе бетүен дә көтмичә, Гобәй Пәрәу болай диде:

— Син, энем, миңа бәйләнмә! Күзең күрәдер, кара минем иреннәрне! Күрдеңме? Немец штыгыннан, кул сугышында алган яра ул минем. Монысы — бер. Икенчедән, сугышка кеше, бәлки, кайтмаска китәдер ул. Барганда ук сабан туена бармаганын белеп барсын. Бу сугыш бер айлык түгел ул, менә хәтерләрсең Гобәй Пәрәу әйткәние диеп. Безнең егетләр ил сакларга, үлем белән алышырга китә. Белеп барсыннар сугышның каты булачагын, анда барып, нимеснең плин төшкәнен көтеп йөрмәсеннәр, ныклап торып сугышсыннар.

Бүтән вакытта сүзне коры һәм кыска тотарга яратучы милиция башлыгы Гобәйдуллага сүзсез генә кулын бирде дә капкага юнәлде. Шуның белән аерылыштылар. Шул сөйләшүдән соң Гобәй Пәрәу киткән һәрбер авылдашына

сугышның каты булачагын тукыды, агач таяк тотып, мылтык уенын күрсәтте. Бераз төшереп алган ирләр аның сөйләгәнен, күрсәткән алымнарын кызык итеп кенә кабул иттеләр. Сугыш афәтләре алардан ерак иде әле.

...Сәгатьтән артык вакыт үтмәде, мәйданга җыелган халыкны барлап, тезеп чыктылар. Китәселәргә мөрәҗәгать итеп берничә кеше чыгып сөйләде. Инде сөйләүчеләр бетте дигәндә, чи каеннан әмәлләп куелган трибунадагы Сәлимгәрәевкә авылның иң шәп балта остасы, илле яшьләр тирәсендәге Басыйр Торна дәште.

— Карале, энем Сәлимгәрәев,— диде ул, кысылып алга үтә-үтә. — Миңа да китәсе егетләргә бер-ике сүз әйтергәе бит, рөхсәт булса.

— Әйдә, әйдә, Басыйр абзый, рәхим ит! Күтәрел монда,— диде аңа Сәлимгәрәев.

Басыйр Торна өскә күтәрелде, анда басып торганнарның алдына үтте. Колаксыз бүреген салып, аның эчендәге үзбәк түбәтәен башына киде, халыкка карады. Мәйдан да аңа төбәлгән килеш тынып калды.

Матур кеше иде Басыйр Торна. Матур булса да, мәдрәсәдә укыганда Торна исеме алып, шуны гомер буе йөртте. Артыннан үсеп килгән энеләре Җаббар белән Газиз дә Торна булдылар. Басыйр малай чактан ук төрле кош-корт, мал-туар тавышына охшатып кычкырырга бик оста иде. Шулар арасында иң яратканы торна тавышы булып, малай аны аеруча оста итеп башкарды. Тик уку ягына әллә ни исе китмәде. Бер кышны, сабагын әзерләп килмәгәне өчен, Фәхри хәлфә аны идәнгә сузып салып суктырды.

— Юньсез нәрсә! Һәфтияк уку сиңа торна булып кычкыру түгел ул! Аңа баш кирәк, баш! Башсыз торна! — дип җикеренде.

Шул көннән Басыйрны малайлар Башсыз Торна дип йөртә башладылар. Әмма тора-бара «башсыз» сүзе онытылды, Торнасы гына калды. Шул көенчә ул үсеп җитте, ир булды, Торна килеш илленең теге ягына чыкты.

Менә шул гомере буе балта белән эш иткән Басыйр Торна Сәлимгәрәевтән сүз сорады. Сөйләгәндә колаксыз бүреген киндер алъяпкычы астына бер тыкты, бер чыгарды. Китәсе кешеләр дә, каласылар да аның сүзен тын да алмыйча тыңладылар.

— Егетләр! — дип эндәште Басыйр авылдашларына.— Сез бүген фронтка чыгып китәсез. Сугышның нәрсә икәнен белми идегез моңарчы. Мин елдан артык германга каршы сугышкан солдатмын. Минем сезгә әйтәсе бер сүзем бар: сез нимеснең Рур дигән өлкәсен тизрәк алырга тырышыгыз. Шунда инде аның тимер шахталары, чуен коя торган заводлары. Шул Рур өлкәсен алсагыз, Басыйр абзый әйткәние диярсез, сугыш тизрәк бетәр. Шушы нәрсәне исегездән чыгармагыз, егетләр! Ул халыктан җиңдермәгез! Алар җиңсә, без беттек дигән сүз!..

Көндезге берләр тирәсендә китүчеләр төялгән олаулар кузгалды. Елау-сыктау, кычкыру, хушлашу-саубуллашу авазларына килеп кушылган көпчәк шыгырдаулары күңелләргә шом салды. Арбалар яныннан, артта калмаска тырышып, елап шешенгән хатын-кыз, бала-чага йөгерә. Мөтәч Хәмитенең Бикәсе дә, корама юрганга төрелгән имчәк баласын күкрәгенә кыскан килеш, арба янәшәсеннән атлый, иренең чабаталы аякларын кочакламакчы була. Хәмите исә аякларын читкә ала. Бикәгә калырга куша, нәрсәдер кычкыра. Шау-шу аркасында хатыны исә аның сүзләрен ишетми, йөгерүен белә. Менә баланың юрганы чишелеп китә, Бикәнең ботларына уралып, барырга комачаулый. Ә хатын аны күрми, аның күзләре ирендә, абына-сөртенә атлый да атлый.

Менә дилбегә тотып утыручылар атларны ныграк куа башладылар. Ияргән халык кими төште, артта калды. Тик Хәмитнең җиде-сигез яшьлек улы Равил гына һаман йөгерә, калмаска тырыша. Әтисенең нәрсәдер әйтеп кул селтәгәнен дә, әнисенең арттан кычкырганын да ишетми. Янгын каланчасы яныннан сулга борылып, атлар кала юлы-

на чыккач, Хәмит янәшәсендә утырган Папай Гинияте үксеп барган иптәшенең башыннан кепкасын алды да Равилга ыргытты.

— Тот, улым, атаңның кипкесен, төсе итеп киярсең!

Малай, йөгергән җиреннән туктала биреп, очкан кепканы тотмакчы булды. Тик кепка юл тузанына килеп төште. Ул аны күтәреп алганда, арбалар инде Хажи Карга йортын узып, кала юлы белән юырталар иде. Малай, китеп барган атлы арбаларга карап бераз басып торды да, юл читендәге канауга тәгәрәп, җан өзгеч тавыш белән еларга тотынды.

2

Сәлимгәрәев олауларны авылдан ике чакрымда урнашкан Сыйраклы елгасына чаклы озата барды. Күпер төбенә җиткәч, арбадан төште дә китүчеләр белән саубуллаша башлады. Ирләр дә җавап итеп:

— Хуш, Сәлимгәрәев туган! Күрешмәсәк, бәхил бул! Туры килгәндә безнең семьяларга да күз-колак булгала инде, яме,— дигәнрәк сүзләр әйткәләделәр.

Пар атлар җигелгән унике арбаны күпер өстендә басып озатып калды укытучы. Бу минутта аңа авыр иде. Ирләрнең барысы да танышлар, балалары яңа гына мәктәпкә йөри башлаган халык. Укыган кешегә Зиреклебашта гомер-гомергә ихтирам белән карыйлар иде. Ничәмә еллар инде Сәлимгәрәев монда балалар укыта, үзенең сабыр холкы, эшчәнлеге, ярдәмчеллеге белән абруй казанды, халыкның күңелен яулады. Аны барысы да фамилиясе белән атап йөртәләр. Хатынлыкка да ул читтән килгән укытучы украин кызын алды. Сәлимгәрәевнең бу эшенә дә халыкның әллә ни исе китмәде. Укыган кеше бит, үзе беләдер инде диделәр дә бетерделәр. Хатынын да яраттылар. Аның Клавдиясе ире кебек гади иде, чатнатып татарча сөйләшә, мәҗлесләрдә сузып җырланган җырларга кушыла, тыпырдап «Әпипә»гә бии, авыл халкы белән аралаша белә.

Күпер өстендә берьялгызы басып калды Сәлимгәрәев. Киткән ирләрнең күбесе мәңгелеккә чыгып киттеләр. Ә Сәлимгәрәев үзе кырык дүртенче елны Польшада, дошманның танк атакаларын кире какканда, һәлак булачак. Капитан дәрәҗәсендә. Төз гәүдәле, көләч йөзле, өч орденлы дивизион командирын Висла ярында җирләячәкләр. Ә хәзергә андый уй әле беркемнең дә башына килми...

Дүртенче, бишенче арбаларда барган Калиновка чувашлары бер җырладылар, бер еладылар. Николаевканы үткәч, арбаларга аркылы-торкылы ятып, тынычсыз йокыга чумдылар. Алар артындагы олауда Банковка латышлары килә иде. Болар зур гәүдәле, зур куллы, аз сүзле халык. Латышларның эшчәнлеге бөтен районга билгеле. Иң эре бәрәңге аларда үсә, кара борчак та аларда гына була. Сыерлары да иң күп сөт бирүче коба маллар. Җәй җитте исә, алар төнен су буйларында учак яга, ялкын аша сикереп уйный, Лиго дип аталган яфрак бәйрәме үткәрәләр. Калган арбаларда төрле авыллардан җыелган башкорт, рус, татар бара.

Икенче арбадагы Мөтәч Хәмитен тынычландыра алмый байтак азапландылар. Ул нык өзгәләнде, елады, ахыр чиктә Гыйнияткә елышты.

— Эх, белмисез эчнең ничек янганнарын! — диде ул, күкрәгенә күрсәтеп.— Минем хатын балаларга катырак бит ул. Берүзе калды, хәзер нишли ала инде ул. Биш бала бит, биш бала! Әйтергә генә ансат. Бер генә малай бит, калганнары кызлар. Аларны бит үстерәсе бар, кияүгә бирәсе. Зурысына ун тулды, төпчеге ай ярымлык. Нишләр инде Бикәм, нишләпләр бетәр бу балалар белән... Үзем бит мин юньләп йөгерә дә алмыйм, аю табан... Сугышта анда гел йөгерергә ди бит... атакага барганда, пуля тимәсен өчен...

Гыйният Папай аны тынычландырырга тырышты:

— Ярар инде, Хәмит дус, тукта, кайгырма юкка. Бергәрәк эләгергә тырышырбыз. Минем яндарак йөрерсең. Егет чакта мин бөтен Югары очны дер селкетеп тордым.

Сугышта да югалып калмабыз дип уйлыйм. Нимес дигәннәре Югары оч егетләреннән дә елгыррак түгелдер, шәт, аңа гына көч җитәр. Әмма бик каты булыр дип уйлыйм мин бу сугышны. Бөтен мәмләкәтләрне җиңеп алды бит моңарчы бу Гитлер. Радионы тыңласаң, әллә кайларга килеп җиткән бит алар хәзер...

Арбада тынлык урнашты. Һәркем үз уена батып, үз кайгысында йөзә башлады.

...Икенче көнне ирләр утырып килгән унике пар ат белән арбаны, товар вагоннарына төяп, сугыш барган якларга озаттылар. Ә Зиреклебаштан килгән халыкны каладан туксан чакрымда торган Краевкага озаттылар — монда аларны, хәрби киемнәр киендереп, атарга, граната ыргытырга, кул сугышына өйрәтергә тиешләр иде.

3

Колхоз келәтләрендә ашлык тазарткан җиреннән өйләгә балаларын ашатырга кайткан Зөбәйдә янына, хәлетыны бетеп, Югары оч Мөнәвәрә килеп керде:

— Әй, илаһым, ярый әле өйдә икәнсең, ахирәт! Исәнсаулар торасыңмы? — дип, изүен чишеп җибәрде ул.— Бүген каладан Галиуллам телефоннан почтага шалтыраткан. Теге Кара Куян Мәрзиясенең кызы Сәрвәргә туры килгән. Без барыбыз да Краевкада ятабыз, хатыннарга барып әйт, безнең янга килсеннәр берүк, дигән. Монда җыйналган халыкның исәбе юк, ашау ягы начар, дигән. Күп итеп азык алып килергә кушкан. Бүген-иртәгә чыгып китәргә торабыз, әллә әйләнеп кайтабыз, әллә юк, хушлашып калыргае, дигән.— Шушы сүзләрдән соң Мөнәвәрә, бер кулын авызына куеп, яшь тә сыгып алды.— Әй, илаһым кәрим! Бар икән күрәселәребез, ахирәткәем! Берүк барып әйт, килми калмасыннар, дигән. Вәт шул. Әле сиңа килешли Гомәр бабай Зифасына, Рәйханага, Гали Мәфтухасына, Зәйнәпкә, Басыйр абзый хатынына, Асия сеңелеңә, Ике су арасы Рәхми хатынына да сугылып чыктым. Кайсы өйдә, кайсы

юк, елаш та сыкташ китте бөтен җирдә. Өйдә югының эшләгән җиренә бала-чагасы чыгып йөгерде. Рәйхана инде миченә дә ягып җибәрде. Миңлебаемны бер күреп, туйганчы ашатыр өчен җир читенә хәтле дә барам ди. Һәркемнең үз мәхәббәте үзендәдер инде. Өр-яңа чабатага төп салам дип калды.

— Син сөйләгәндә мин шуны уйлап алдым әле: әйдә, персидәтел Кави абзыйга барыйк та ат сорыйк. Бирсә, шуны җигеп китәрбез...

— Бирмәсә?

— Кит, нишләп бирмәсен ди инде, бар да бит колхозның җимертеп эшләүче ирләре иде. Шулар алып бара иде бит инде колхозны!

— Анысы шулай, ахирәт! Зифа әйткәние аны, туры Зөбәйдә апага барырга кирәк, бүтәннәргә аннан соң да әйтергә була, дип. Тыңлый белмәдем шул сүзен. Әйдә, киттек алайса Кавига.

Идарәгә барганда да һаман үзенекен сөйләде Мөнәвәрә:

— Әй, бу Галиулланы! Утка да сала инде бу мине, суга да. Үткән җәйне ирең теге Әтер авылы Кызбану белән йөри дип килеп әйттеләр бит, әткәем! Шуны ишеткән кичтә күзен-башын вич тырнап бетердем Галиулланың. Юк ди бит, әй, күзгә карап алдый бу. Шуфир булгач, атна буе шул тырналган җирләрен солидолга майлап йөрде бит, мескенкәем. Үземә дә әләкте инде әләгүен. Андый чакта аны карап торасыңмыни инде. Өстенә очып кунып торам, ул да алып очырып тора. Ул алып очырганчы, мин тырнап өлгерә торам. Икебезгә дә әләкте инде, әй! Ирләрнекен белеп бетереп буламыни, ант итеп туктады инде, шул. Бернәрсә юк, син нәрсә, ди. Барыйк, ахирәт, барыйк яннарына, ат булмаса да барыйк. Ичмасам, бер тамакларын туйдырып, аз булса да үзебез дә иркәләнеп кайтырбыз.

— И-и, синең шул булыр инде.

— Ник, баргач-баргач инде шул тиклем җиргә, ансыз кайтырга. Янымда чакта да ирдән туйган көн юк иде әле.

— Ярар, әйдә, Кави абзыйга кереп чыгыйк та, аннан соң мин Ясаклы урамына, әниләргә менәрмен, пешерешергә чакырырга.

Идарәдә председатель Кави сүзне кыска тотты:

— Нинди Краевка ди, нинди бару ди ул тагын! Мондый уттай эш вакытында дистәләгән хатын-кыз авылдан чыгып китсен, имеш. Намус дигән нәрсәгез кайда сезнең, ә? Икмәк кирәк дәүләткә, икмәк, чибәркәйләр!

— Эшләгәндә шәпләрие, китеп баргач кирәкләре беттемени? — дип ачу белән тотынды Мөнәвәрә.— Кара син аны, ничек сөйләшмәкче була! Син миңа, Кави абзый, күзеңне акайтып карама, курыкмыйм, беләсең килсә! Нигә, аларны әллә кайтмаслар дип уйлыйсыңмы? Кайтырлар, алла кушса! Шунда исеңә төшермәсәкме, күзләренә ничек карарсың икән шунда! Чибәркәйләр, имеш, әйтерием инде... — Председательнең ат бирмәслеген аңлап, Зөбәйдә ахирәтенең җиңеннән тотты. Тегенең, кызып китеп, артыгын әйтеп ташлый торган гадәте бар иде.— Әйдә, Зөбәйдә ахирәт, киттек, бер җаен табарбыз әле. Җәяүләп булса да теркелдәрбез. Әйтерсең, без кунакка барырга сорыйбыз ул атны. Ирләребез, бәлки, мәңге кайтмаска китеп баралардыр, ил сакларга, сине сакларга китеп баралардыр. Ә син атыңны жәллисең.

— Соң, жәлләмим мин, Мөнәвәрә, жәлләмим. Иген ташыйлар бит алар, аңла шуны.

— Башыңа капла атыңны алай булгач. Әйдә, Зөбәйдә, киттек.

Мөнәвәрә әле урамга чыккач та байтак тынычлана алмый барды. Һаман председатель Кавины сүкте. Бераз басыла төшкәч, Зөбәйдә аңа әйтте:

— Әй, усал да инде син, Мөнәвәрә! Ул да бит урындагы кеше, бигрәк каты бәреләсең, күңеле калыр дип тә уйламыйсың, ичмасам.

— Калмагае тагын, сугышка бармый әле, түзәр! Хәзер безнең аның төп көче. Миндә аның кайгысы түгел хәзер, ирем

кайгысы. Өч-дүрт көннән харап булмас, кайткач артыгы белән кайтарырбыз, бездән калмас.

Калган юлны тын гына бардылар. Һәркайсы үзенекен уйлады. Зөбәйдә үскән йортка килеп җитәрәк кенә Мөнәвәрә телгә килде:

— Әйдә, этиең белән сөйләшеп карыйк әле. Гобәйдулла абзый ул, сиңа үги булса да, әйбәт кеше. Дөньяның әчесен-төчесен күп күргән, берәр киңәш бирмәсме.

Гобәйдулла абзый хатыннарның сүзен, ясаган камытын читкә куеп, каратут төшкән яңагын сул кулы белән сыпыргалап, игътибар белән тыңлады. Аннан соң гына салмак итеп сөйләп китте:

— Я, еламагыз, балалар! Хәзер ул нужа белән михнәткә чыдагыз гына инде. Бу сугыш дигәне елда гына бетмәскә охшый. Гитлерны бит аны башта туктатырга кирәк, туктаткач кире борырга, кире боргач та озак куарга туры килер әле. Аннан соң гына сасы өнендә тончыктырырга кирәк. Ай-һай, балалар алда зур эшләр, күп каннар, бетмәстөкәнмәс нужалар бар әле. Герман сугышының башыннан ахырынача сугыштым, беләм мин ул каһәрнең нәрсә икәнен. Хөкүмәт башында утырганнарга да, мылтык тотып атакага йөргәннәргә дә ходай сабырлык вә куәт бирсен.— Гобәйдулла абзый, урыныннан торып, алъяпкычын ук салып куйды.— Халык Краевкага ат белән йөрүдән соңгы алты-җиде ел эчендә генә туктады, калага тимер юл килгәч. Элек аның бездән йөри торган туры юлы да барие. Бездән чуваш Калиновкасы аша Курмайга чыгасың, аннан соң, Яңгырчыга барып җитәр-җитмәс, Чуваш Үрен менгәч, уңга борыласың. Ике чакрым ара үткәч, латышларның Баковкасы, аннары юл Карамалыга китә. Шунда инде юлның яртысын үттем дисәң дә була. Карамалыдан соң Софиновка, аннан Чебенлегә. Вак-төяк авылларны санамаганда, Чебенледән соң Краевка. Барысы алтмыш ике чакрым андагы юл арасы.

— Юлы ничек соң, әйбәтме? — дип сорады Мөнәвәрә.

— Әйбәтме диеп, безнең якның юлларын беләсез инде, тау да таш. Бигрәк тә Карамалы үрләре авыр. Ай-һай, анда өзелгән камыт баулары, тәртә төпләре, атларның бөкрәйгән янбашлары. Аллага гына ышанып үтеп булмый инде ул үрләрне: солы ашаган елгыр маллар кирәк тә, нык тәгәрмәчле арба, дөнья нужасы күргән ир-егетләр кирәк... — Иң кирәген сорамый торам бит дигәндәй, карт алга талпынып куйды: — Сез әйтмисез дә, нинди ат җигәргә уйлыйсыз соң, килде-киттене җигә күрмәгез...

Председатель Кавиның ат бирми җибәрүен ишеткәч, Гобәйдулла абзыйның болай да каратут йөзе тагын да караңгыланды.

— И-и, балалар, атсыз, эшегез җәяүгә кала бит инде болай булгач. Җәяүлегә янчык та авыр дигәндәй, ике потган артык күтәрә алмыйсыз инде. Анысы белән дә ул билегез ни күрә дә ул аркагыз ни күрә. Аякларыгызны әйткән дә юк инде — чыдарсызмы икән?

— Ни булса да барырга кирәк безгә, Гобәйдулла абзый, бүтәнчә ярдәм итә алмасаң, берәр яхшы киңәш бир инде,— дип үтенде Мөнәвәрә.

— Алайса менә ничек итегез: берәр җиңелрәк арба тартырга кирәк булыр сезгә. Әнә, безнең Хәмитнең ясап куйган бәләкәй генә фурманы бар, әйдә, шуны өстерәгез. Беренчедән — азыкны күбрәк алырсыз, икенчедән — бөтенегезнең йөге бергә булыр.

— Әти, нинди фурман ул? — дип сүз катты Зөбәйдә.— Теге чегән аты җигәм дип ясаган нәрсәме әллә?

— Шул инде, шул. Хыяллана бит инде Хәмит, бәләкәй алмачуар бияне шуңа җигәм, диеп. Май аенда милиция, тиешле кәгазьләре булмагач, чегәннәрдән алып калган иде бит, хәзерге көнгәчә кая куярга белмиләр атны. Арбага җиксәң — ишәк кебек, атлансалар — аяклары җиргә тия. Безнең колхозга биргәннәр. Бездә дә шушы көнгә кадәр җигүче табылмады. Хәмит кенә җенләнеп йөри. Хәзер Мөхетдин Чәүкә янында тимерчелектә эшләштерә. Шул Чәүкә янында ясаган фурманны. Кулы бик оста имансыз малай-

ның. Әйдәгез, барып карыйк әле, иртән тәгәрмәчләрен салидул белән майлап ята иде.

— Бирсә ярый да бит...

— Шулхәтле эшкә бирмәскә тагын...

Чыннан да Хәмит каршы килеп тормады, тик кире кайтканда ташлап китә күрмәгез дип кенә әйтте дә, арба астына бәләкәй дегет чиләге бәйләп, тимерчелеккә китеп барды. Фурманы бик матур, җыйнак, кузгатырга җиңел итеп ясалган иде. Куллары чыннан да алтын икән бу үсмернең.

Авыр юлга чыгарга тәвәккәлләгән алты хатын, таң беленү белән кузгалырга килешеп, ирләренә азык хәзерләргә керештe. Башкалар бара алмады. Бикәнең бишенче баладан котылганына ай да юк, Ике су арасы Гаязның хатыны калага ашлык ташый — шунда киткән. Басыйр хатыны өч чакрымдагы сыер фермасында маллар карый икән, Зәйнәп авырып ята. Өтек Галинең Мәфтухасы нигә бармаганын әйтеп тә тормады...

Шулай итеп, алты хатын, төн буе пешеренеп-төшеренеп, юлга әзерләнделәр. Кавидан курку башларыннан чыкмаса да, хәстәренә керешкәч, уйлары каядыр китеп юк булды. Башларын бүтән мәшәкать басып алды. Нәрсә пешерергә, күпме пешерергә, нәрсәгә төрергә, ничек итеп алып китәргә... Шул ук кичне авылның төрле урамында куркынган әтәч-тавык кыткылдавы ишетелде, йөзләре мич кызуында алсуланган хатын-кызларның тыз-быз йөгерүләре, җиңел аяклы малайларның йомыш үтәп бер очтан икенче очка чабулары күзгә чалынды.

4

Байгара тавы артыннан сызылып таң беленеп килгәндә, Кара Гобәй йортыннан тимер тәгәрмәчле фурманга җигелгән алты хатын килеп чыкты. Мөнәвәрә төпкә җигелгән, аның ике ягында Зөбәйдә белән Зифа, яннан Кара Гобәйнең унсигез яшьлек кызы Асия атлый. Артта фурманга ябышкан килеш бәләкәй буйлы Учак Миңҗамалы белән

Рәйхана титаклый. Фурман төрле зурлыктагы капчыклар, төенчекләр белән тулган. Аның урта бер җиренә Учак Миңҗамалының унбер айлык улы Мөнир утыртылган. Миңҗамал баланы үзе белән алуын хатыннарга, каенанам авыру, калдырырга кеше юк, дип аңлатты. Әмма тегеләр аны-моны әйтмәгәч, тора-бара төп сәбәбен дә ачты:

— Сәләхетдинем бик ярата иде шул бәләкәчне. Бигрәкләр дә күрәсе килгән иде шул баланың йөри башлаганын. Атасы киткәнгә төп-төгәл бер атна дигәндә, китте дә барды бит, сабыем. Дөнья хәлен белеп булмый, күреп калсын баланың аяк басып тәпи йөргәнен. Өстәвенә, «әттә» дип тә әйтә әле ул минем йөрәккәем. Яле, улым, «әттә» диген әле, сабыем...

Югары очны үткәндә, ишегалларыннан сыер сауган тавышлар ишетелә башлады. Хәким Борычлар йортына килеп җитәрәк, тегеләрнең капкасыннан чыгып килүче милиционер Антипов белән председатель Кавины күреп, хатыннарның котлары алынды. Беренче уйлары — «безне ирләребез янына җибәрмәс өчен көтеп торалар» иде. Ни хикмәт: арбалы хатыннарны күреп алгач, Кавиның караңгы йөзе яктырып китте. Кул хәрәкәте белән Антиповны капка төбендә калдырды да, юл уртасында туктап, аның ягына куркышып карап торган хатыннар янына килде.

— Сез, чибәркәйләр, миңа ачу тотмагыз инде,— дип башлады ул сүзен.— Ат бирергә бер дә җае юк бит. Син, Мөнәвәрә, төпкә җигелгәнсең икән, караштырып алып кайт инде барысын да... Бер-берегезне юлда ташлап китә күрмәгез, өч көннән артык йөрмәскә тырышыгыз инде, яме? Рәйхана күрше, син юкка йөрисең түгелме соң, юл газабы — гүр газабы диләр бит...

— Калмыйм, Миңлебаемны... — дип, Рәйхана елый ук башлады.

— Я, я, берүк елый күрмә инде, барсаң — бар, тик аякларың чыдармы диюем генә,— дип Кави аны тынычландырырга ашыкты.

Форсаттан файдаланып, Мөнәвәрә исә сүзне әлеге сәфәргә борды.

— Ярар инде, Кави абзый, без кузгалыйк булмаса. Кичә минем катырак бәрелгәнгә үпкәли күрмә инде. Ир диеп әйтүе генә җиңел бит, үзең беләсең. Өч көндә әйләнеп кайтырга тырышып карарбыз, әгәр инде тагын берәр көн соңласак, син аны-моны уйлама инде.

— Ярар алайса, кузгалыгыз, бик зур эшкә тотынгансыз. Юлыгыз уң булсын!

Хатыннар кузгалды. Аларны алда биек таулар, текә үрләр, күп михнәтләр көтә иде.

Бу күренешкә аптырап, аларның Чуваш юлына күтәрелә башлауларын карап торган Антипов Кавидан сорап куйды:

— Кая бара алар?

— Краевкага, сугышка озатыласы ирләре янына...

5

Хатын-кызның, бер арбага менеп утырса, үргә күтәрелгәндә дә төшми торган алама гадәте бар. Шул сәбәпле, юлга чыкканда ир-ат аларны үзе белән алмаска тырыша. Алтысы алты җирдән арбага ябышкан хатыннар үргә менгән саен йөк тарткан атның хәлен ачыграк аңлый башладылар. Арбаны арттан этеп килгән Рәйхана, үрнең башына менеп җитеп килгәндә, авыр сулап тавыш бирде:

— Нәзер итеп әйтәм, моннан соң гомеремдә дә үргә утырып менмәячәкмен, гел җәяүләп йөрермен.

Аның сүзләренә хатыннар моңсу гына елмаешып, тау башында бераз хәл алырга туктадылар. Яулык астыннан чыккан чәчләрен төзәткәләп, кием-салымнарын рәткә китергәч, фурман тартып, Чуваш юлы белән алга атладылар. Көпчәкләр юл буйлап тәгәри, ә хатыннарның һәркайсы үз уенда, үз кайгысында йөзә. Гомердә күрмәгән Краевкада ятучы ирләре яки өйдә калган бала-чагалары күз алларына килеп баса. Шул ук вакытта, туганнан алып әлегә

Баш. республиканская БИБЛИОТЕКА им. Н. К. КРУПСКОЙ

хәтле бер генә дә нужа күрмәгәннәр икән дигән шомлы уй йөрәкләренә тынгысызлык сала. Күңелләре тула, күзләренә яшь килә...

Тигез җирне үтеп, Поскын чокырына төшә башлагач, арбаны тыеп барырга туры килде. Чакрымнан артык түбән карап сузылган текә юлдан, тузан туздырып, фурман тәгәри, аны тыеп хатыннар йөгерә. Тик артта торып калган Рәйхана гына гарип уң аягын тизрәк атлатырга тырышып карый. Әмма тумыштан гарип аяк тыңламый. Поскын чокыры төбенә төшеп җиткәч кенә хатыннар Рәйхананың артта калганын күреп алдылар, тиргә батып, арба артында басып торган Миңҗамалга эндәштеләр:

— Рәйхана артта калды диеп ник кычкырмыйсың?

— Күрмәдем.

— Соң, күрмәскә янында барган кешене.

— Аны карыйммы, баламнымы? Мөнирем төшеп кала диеп котларым очты. Рәйхана кайгысы түгел әле монда, йөгерә алмагач йөрмәсен кеше рәтеннән, өендә ятсын...

Мөнәвәрә Миңҗамалны тиз туктатты:

— Син телеңне хәзер үк тый, яме! Тыя алмасаң, азактан үпкәләштән булмасын. Гарип көенчә ирекледән йөримени ул, синең кебек үк, ир диеп җәфа чигәргә кузгалмаганмыни? Әле юньләп торып юлга чыгып җитмиенчә, кем кирәк, кем кирәкми турында сүз озайтмый торыйк, яме? Шул чакта гына сиңа яхшырак булыр, башкаларыбызга да... Бергәләп чыкканбыз икән, шулай барып җитик әле, аннан карарбыз кемнең кем икәнен.

Ахылдап, лап-лып атлап килеп җиткән Рәйхананы, азрак хәл алып өлгергән хатыннар, кызгануларын сиздермәскә тырышып, якты йөз белән каршылады.

— Син, ахирәт, алай бик артта калырга тырышма инде, яме. Таудан төшкәндә җәһәт кенә Мөнир янына мен дә утыр. Шулай итмәсәң, артта каласың, сине көтеп вакыт та үтә бирә.

Сүзгә Гомәр бабайның әле яңа гына кияүгә чыккан кызы Зифа да кушылды:

— Бигрәк текә булды юлның бу төшә торган ягы. Безнең әтинең сөйләгәне барие бу Поскын чокыры турында. Шушы урында йөз еллар элегрәк кеше үтеп йөрмәслек кара урман булган, ди. Юллар-фәләннәр бөтенләй булмаган, ди. Шушы чокыр эчендә Пугач дигән казак патша, Ырымбур янында Әби патша гаскәрләреннән җиңелгәч, качып яткан, ди. Шуннан соң тирә-яктагы башкортлар бу урынны Боскын диеп, Пугач Поскан Чокыр диеп йөртә башлаганнар. Шул Пугач патша гел ярлы халыкны яклап сугышып йөрегән, ди. Үләннәр яшәрә башлагач, Әүҗән якларына, туп ясый торган завудлар ягына чыгып киткән, ди. Шул вакытларда безнең авылдан да бик күп ярлыябага аңа ияреп киткән, ди.

Шулай сөйли-тыңлый хатыннар чуваш авылы Калиновкага килеп керделәр. Авыл уртасында туплана башлаган сыер-сарык көтүен ерып алга үтә башладылар. Чиккән чупчуар киндер күлмәкле чуваш хатыннары моңа хәтле күзгә күренмәгән бу бик тә сәер олауны аптырашып каршы алдылар. Арадан берсе түзмәде, сорады:

— Кая китеп парасыс, пелешләр?

— Краевкага, ирләребез янына.

Бу сүзне ишетеп, чуваш хатыннары арбаны сырып алдылар, сорашырга тотындылар:

— Кайчан киткәннәрие ирләрегес?

— Минем Микалай анда түгелме, пелмисесме?

Чуваш хатыннары берсен-берсе бүлгәләп сорау биргәндә соңрак килгән берсе, башкаларны ерып алга үтте дә, Зөбәйдәгә кулларын сузып, елап ук җибәрде:

— И-и, пелеш, исәнме, исән-саулармы?

Зөбәйдә аның сузылган кулларын кысып җавап бирде:

— Исән, исән, тик мин сине белеп бетермим бит әле?

— Ния пелмәскә, минем Трофимым синең ирең пелән пергә китте пит. Синең аягында матур кунычлы итек иде пит. Мин дә парам полай пулгач Краевкага.

Мөнәвәрә белән Зөбәйдә бер-берсенә карашып сүзсез генә аңлаштылар да арбаны кузгата башладылар.

— Син, белеш, безне гаеп итмә инде, үпкәләштән булмасын — без сине көтә алмыйбыз. Алган итләребез бозыла башлар, персидәтел дә вакытны бик кыска бирде...

— Юк, юк! Нишләп мине көтәргә. Хәзер үк Аннага йөгерәм. Икәү парапыс пес аның пелән, икәү... Сес, әйдә, юлыгызда пулыгыс, аллагыс ярдәм итсен!..

Калиновканы чыгу белән юл текә генә тауга үрмәләде. Тауны да менделәр кара тиргә баткан хатыннар, түбәнгә дә төштеләр, бер-берсенә сиздермәскә тырышып, мышык-мышык елап та алдылар. Тулы ботларын кыймылдаткалап әнкәсен суырган Мөниргә карап елмайгаладылар да. Нәрсә уйлап, ни генә кичермәсеннәр, тарттылар арбаны хатыннар, эттеләр... Аларның тырышлыгына аптыраган озын юл фурманның дүрт тәгәрмәче астында бер йөгерде, бер туктар-туктамас барды. Юл газабы — гүр газабы диюләр дөрес икән. Егерме белән утыз арасындагы, пешкән алма кебек алты матур хатын моның шулай икәнен кырык беренче елның август юлында белделәр. Татар Курмаен үтеп, аның да тавын менделәр, Шангырчы авылын сулда калдырып, ун елга якын ташландык хәлдә яткан, үлән баскан иске юл белән Карамалыга таба борылдылар.

6

Шушы тирәләрдә Уралның Урта Сырты тәбәнәкләнеп, казах далаларына таба вак-вак таулар, калкулыклар тезмәсе сузылып китә. Әмма алар карап торырга гына бәләкәй, юл йөри башласаң, ай-һай, үзәккә үтәләр бу текә үрләргә үрмәләүче юллар. Хатыннар барган юл шуларның берсе иде инде. Ул аларны, Зиреклебаштан алып чыгып, Олы Себер тимер юлында урнашкан Краевкага китерергә тиеш иде.

Фурман шул тауларга карап келтер-келтер тәгәрәвен белә. Алты хатында алтмыш төрле уй. Аларның очы-кырые юк. Минҗамал белән Рәйханада өчәр бала, Мөнәвәрә белән Зөбәйдәдә дә икешәр бәләкәч. Өстәвенә, Мөнәвәрә

кулында ире Галиулланың авыру әнисе, Миңҗамалда — каенанасы Гайникәй карчык. Асия белән Зифада гына бала юк. Ирләре сугышка чыгып киткәндә алар икесе дә, төшмәгән килен булып, аталары йортында утырып калдылар.

Зифаның ире Габдрахман Акмалов, читтән килгән егет буларак, аларга йортка кергән иде. Гражданнар сугышы вакытында ятим калып, балалар йортында үскән иде ул. Өйләнешүләренә ай ярым тула дигәндә сугыш кузгалды. Гомәр бабай бик яратты киявен. Колаксыз бүреген җәенкышын салмыйча, гомере буе ат күрмичә, үгез җигеп дөнья көтте ул. Өстәвенә, бер җитешсезлеге дә бар — ике аягы да тумыштан эчкә карап тора иде. Шуңа күрә үз гомерендә аягына чабатадан башканы кия алмады. Балчык идәнле читән өй, бер сыер, ике-өч баш сарык белән кәҗә, авыру карчыгы, бердәнбер кызы — бөтен дәүләте шул иде картның. Балалары туа барды, үлә барды. Хатыны белән икесе кырыкка җиткәндә генә шушы кызлары туды һәм исән калды. Үсеп җиткәнче ник бер авырсын, ник бер елап карасын. Гарип карт белән авыру карчык өчен Зифа дөньядагы бер шатлыкка әверелде. Колхоз чыккач, керергә бик күзе кызып йөрсә дә, кермәде Гомәр бабай. Илгә имгәк булмыйм, кеше хакы ашарга туры килмәгәе дип кермәде карт. Аннан соң инде бабайга кер дип әйтүче дә булмады. Кызлары Зифаның исеме җисеменә туры килде — чыннан да зифа буйлы, таза, чибәр булып үсте. Гомәр карт кызының чапкан покосларына сокланып бетә алмый иде. Кияүдән дә уңган кебек иде бабай, тик менә сугыш афәте чыгып кына харап итте дөньяны. Сугыш башланганга ике ай тулыр-тулмаста, яшь хатынын, гарип бабасын, авыру әбисен калдырып, Габдрахман яуга чыгып китте. Хәзер бабайның Коръәне эчендә яңа йортлык бүрәнәгә кияве яздырып алган кәгазь белән Зифаның колхозга керү гаризасы гына калды. Йорт салырга дигән бүрәнәләр һаман да Мирдер урманында шаулап үсеп утыра...

Зифа шомырт тәртә башын тарта, кызларныкыдай зифа гәүдәсенә ачуы килеп бара. Буйга узса, ичмасам, бер күңел

юанычы калыр иде, дип уйлый ул. Тора-бара уйлары бутала, әйтерсең лә, туктаусыз тәгәрәгән арба күчәренә урала башлыйлар. Ирен соңгы тапкыр күрәчәге Зифаның әле башына да килми, ул Краевкага ашыга, ярын сагынудан күңелләре тула, бүтәннәргә сиздермәскә тырышып, яшь хатын тозлы яшен йота...

Шомырт тәртә башының икенче очын тотып, яшь килен Асия атлый. Аның хәле дә Зифаныкы сыман. Март аенда кыз ягында туй үткәрделәр, шуннан соң ире Мәҗит сугыш башланганчы кияүләп йөрде. Көзләр җитеп, маллар суйгач, килен кияү йортына төшәргә тиеш иде. Көмеш кыңгыраулы атларга утырып йөрисе урында, хәзер менә Асия үзе җигелеп Краевкага таба юырта. Ике тәртә арасына, төпкә җигелгән Зөбәйдә — апасы. Аларның ана бер, ата башка. Асия Кара Гобәйдән туган кыз. Авылда аннан башка да Гобәйләр җитәрлек: Көрпә Гобәй, Пәрәу Гобәй, Шалпык Гобәй...

Атасы гомере буе күршесе Миңлебай карт белән авыл халкына мич чыгарды. Зур гәүдәле, киң күкрәкле, көрәктәй зур куллы Гобәй янында Миңлебай карт яшүсмер малай кебек кенә күренә. Шулай да Гобәй, Миңлебайны зурлап, ихтирам итеп, аңа берсүзсез буйсынып яшәде. Ник дисәң, Миңлебай сирәк очрый торган миччеләрнең берсе иде. Эш башлагач, аларның һәркайсы үзенчә тырышты: Миңлебай карт кирпеч салды, ә Гобәй бу вакытта балчык изде, ком ташыды, кирпеч ватыкларын, җыелган чүп-чарны чыгарып түкте. Ай-һай, оста да мичче иде соң Миңлебай карт! Кемнең йорты нинди җирдә утыра, җил кайсы яктан күбрәк исә, түбә кыегы текәме, морҗа чыккан турыда зур агачлар бармы — бөтенесен исәпкә ала иде ул. Өч мәхәлләле авылның барлык өйләрендә дә диярлек ул чыгарган мичләр яна, хуҗаларына җылы бирә. Эш хакын да кешесенә карап сорыйлар иде. Ятим, күп балалы хатыннардан хакны алган булып кына кыландылар. Миңлебай карт

һәрчак киң күңелле, кешегә игелекле, ярдәмчел булды. Шулай да картның ачу чыккан чакларын да хәтерли Гобәй.

Бер елны авылның Түбән очында утырган яңа баеп килүче бер адәмне кызык итте ул. Дүрт көн буе ике якка ике зур мич чыгардылар Гобәй белән. Анысы ярар, тик авыр эшкә ашы да рәтле кирәк бит. Хуҗа начар ашатты миччеләрне. Бәлки, шулай тавыш-тынсыз узып та киткән булыр иде, тик эш башланганның икенче көнендә, осталар иртән капкадан килеп кергәндә, өй эчендә хуҗаның хатынына кычкырганын ишеттеләр:

— ...нишләп аларга тавык ашатыйм ди мин. Бик юмартланып китмә, әнә аларга сызыклы умач җитеп ашкан...

— Оят бит кешегә шул хәтле эштән соң умач ашатуы...

— Ояттан күлмәк текмиләр, үтәр әле. Әллә син аларда акча юк дисеңме, синең белән миннән бай әле алар..

Миңлебай карт аны-моны дәшмәде. Аңа карап Гобәй дә сүз кузгатмады. Өч көннән соң эшне бетереп, хакны алдан сөйләшкәнчә алып, миччеләр кайтып киттеләр. Ләкин шул елны хуҗалар кыш буена интектеләр зур яктагы мич белән. Атна буена әйбәт кенә яна да, көннәрдән беркөнне әйтерсең лә эчендәге пәриләр төтен юлын ябып куя. Мич пырых-пырых итеп өй эченә төтен бөрки башлый, морҗа тартмый, гөрләп янып яткан утын агачлары пыскып ята. Шулай берничә көн холыксызланып алганнан соң мич тагын җайга салына, өйне май кебек итеп җылыта. Күпмедер көн үткәч, элекке хәл тагын кабатлана, тагын мичнең җене кузгала. Мичнең янасын-янмасын белми азапланган хуҗалар зур якка бөтенләй чыкмас ук булдылар. Кыш буе яңа салынган йортның рәхәтен-ямен күрә алмадылар.

Карлар китеп, урамнар яшәрә башлаган чакны, хуҗа хатыны Миңлебай карт янына килде:

— Инде, Миңлебай бабай, зинһарлап сорыйм, балачага хакы өчен генә булса да барып кара инде безнең мичне. Әллә нәрсә эшли бит, илаһым, тәмам үзәккә үтте.

Үзе җылы була, күмәчне дә әйбәт пешерә, тик бер киреләнсә, өйдән чык та кач инде...

— Ярар, килен, ярар,— диде Миңлебай карт.— Иртәгә иртән барып чыгармын үзегезгә. Егермеләп кирпеч хәзерләп куегыз, балчык, ком. Комы, матри, тау башы комы булсын...

Мич хуҗасы борылып китәргә торганда, күзләрен салынып торган кашлары астына яшереп, сорады карт:

— Зур ягыгызның миче төтенлидер бит?

— Зур якныкы, зур. Шул көн күрсәтми...

Икенче көнне Миңлебай карт такта түбә өстендәге морҗаны озынайтып, аңа төпсез чиләк нығытып төште. Хуҗа хатынның биргән акчасын да алмады:

— Мичеңнең игелеген күр, килен, акчаны ирецә кире бир, хакын үткән ел алдык бит инде без,— дип өенә кайтып китте.

Капканы чыккач, Гобәйнең аптырашлы карашын күреп, җавап бирде:

— Кыйбла җиле, Гобәйдулла энем, кыйбла җиле. Өй артындагы тирәкләрнең кәүсәсе юан, ботаклары куе бит, әй-йе... кһем...

Асияның әнкәсе Садрикамал — Кара Гобәйнең икенче хатыны. Беренчесе егерме беренче елгы ачлыкта үлеп китте. Хатыны үлгәнгә ай тулыр-тулмаста Гобәйдулла Садрикамалның ишеген шакыды. Кергәч, сәке йөзлегенә утырып дога кылды да, битен яулык чите белән каплап мичкә сөялеп торган хатынга сүз катты:

— Мин менә нигә килдем әле, Садрикамал. Әйдә, без кушылыйк, бергә тора башлыйк. Я синең өйдә, я минекендә. Ике йортның берсен сатыйк. Хәзер мал кайгысы түгел, җанны саклап алып калырга кирәк. Мин Зөбәйдәңә эти булырмын, син минекенә әни бул. Ходай рәхмәтеннән ташламаса, шулай исән калырбыз.

Шул кичне Гобәйдулла Садрикамалның тугыз яшьлек кызы Зөбәйдәне ике тәгәрмәчле кул арбасына утыртып, хатынның үзен тәртәгә тотындырып, өенә алып кайтты.

Садрикамалның йорт-җирен алабута катыш өч пот арыш бәрабәренә бакчасы терәлеп торган Мөслим байга саттылар. Егерме ел бергә тору дәверендә Гобәйдулла хатынына бер генә авыр сүз дә әйтмәде. Табыннарда, мәҗлесләрдә Садрикамал кулына тальян гармун алып уйный башласа, дөньясын онытты. Ачы балны азрак төшереп алган чагы булса, гел хатыны янына елышырга гадәтләнде. Еллар үтеп, картая барган саен, карчыгын ныграк яратты Гобәй. Читт якларга чыгып йөрмәскә, нужа куган юлларыннан да тизрәк әйләнеп кайтырга тырышты. Атлары җитез, арбалары җиңел, дирбияләре гел каештан гына булды.

Асия әтисенә охшаган. Азрак каралыбрак торган алсу йөз, шомырт кара күзләр, энҗе кебек тезелешкән ап-ак тешләр. Алар кызга үзенә бер сөйкемлелек, ягымлылык биреп тора.

Унсигез яше яңа тулып үткән бу яшь хатын ирнең нәрсә икәнен юньләп аңламыйча торып калды. Кияү куенына кергәнче, ул егетләр белән йөрү-үбешүләрнең нәрсә икәнен белмәде. Базар артындагы кичке җыр-бию уеннарыннан да анасы үзе барып алып кайта иде аны. Таралыр вакытлар якынлаша башласа, читән тыкрыктан кызыл француз яулык бәйләгән Садрикамал түти килеп чыга. Ул күренү белән эш бетә, энкәсенә ияргән каз бәбкәсе кебек, кыз өенә кайтып китә.

Кияүгә чыккач та Мәҗитнең үбү-кочуларына өйрәнеп китүе кыен булды Асияга. Бәхеткә, ире бәйләнчек адәм түгел иде, җайлап кына, сабырлык белән генә ияләштерде үзенә. Аннары матур итеп кияүләп йөргән җиреннән сугышка чыгып китте Мәҗит. Асия исә төшмәгән килен рәвешендә атасы өендә торып калды. Менә хәзер башында һаман бер тынгысыз уй: буйга узды микән ул? Ире киткәнгә бүген әле унсигезенче генә көн, тик аларның һәркайсы Асия өчен елдан да артык булды. Сагына ул Мәҗитен. Үз хәле турында апасы Зөбәйдәдән сорар иде — оят, ә башка сер уртаклашыр кешесе юк. Докторга барырга да тартына: ничек итеп анда аяк атлап керәсең дә, ничек

итеп шундый эш турында чит кешегә сүз катасың? Өстәвенә, шифаханә ишегалды тулы сугышка каралырга килгән ир-ат. Эштән кайтышлый шул тирәдән үтә башласаң да, дәшеп, арттан көлешеп, теңкәгә тиеп бетәләр. Каты итеп җавап бирер идең, бәлки, кем белә, кире кайтмаска китүләредер... Мәҗит алай-болай әйләнеп кайтмаса, нишләр ул ялгызы бала белән? Шул ук вакытта табасы да килә Асияның баланы. Ире сугыштан җиңеп кайтуга каршысына бала күтәреп чыгу үзе ни тора бит ул...

Асия арбада төче күмәч кимереп утырган өч-дүрт тешле Мөниргә карый да, күңеленнән дулкын үткәнен сизә: табасы иде, табасы иде баланы... Мөнир үзе нәрсәдер лыгырдый, үзе кимерүен белә. Арыгач, ыштансыз артын август кояшында ялтыратып, йоклап та ала. Бераздан тагын, юл сикәлтәсендә уяныл китеп, ипи кисәген эзләп табып кулына ала да йоклап китә.

Балаласының һәр хәрәкәтен күзәтеп барган Миңҗамал я арба кырыеннан, я арттан атлый. Бәләкәй гәүдәле булса да, җитез хатын ул. Өйдә аның тагын ике баласы, каенанасы бар. Йортлары авылның кырыенда, Тал Борыны дип йөртелгән сазлыклы җирдә урнашкан. Бакчалары арты белән Төрек Күленә килеп тоташа. Гомер буе базларын су басып интектерде, көзен-язын урамнарына ат керә алмады. Йорт тирәсен, мал-туарны, бала-чаганы Миңҗамал үзе карады. Бәхетенә туры килгән ире Сәләхетдин бәләкәйдән ат җене кагылган кеше иде. Малай чактан ук көтүгә куна баруны урамнарында Сәләхетдин оештырды, гел алдан йөрде, бакча басу, абзарлардан тавык күкәйләре чәлүләр дә аның катнашыннан башка эшләнми иде. Күршекүлән Сәләхнең бу эшләренә бармак аша гына карады, чөнки, малайларын Сәләх җыйнап алып китсә, атлары тук кайтты. Яхшы үләнлек табып, атларны тышаулап шунда кушмыйча торып, берәүне дә учак янына якын җибәрми иде малай. Сәләхнең иң яратканы учак булды. Киндер капчык эченә төреп салган бәләкәй балтасы күз ачып йомганчы утын агачларын турап ташлый. Сәләхнең бер

шырпы сызуы белән ут та гөрләп янып китә. Кызу көлгә күмелгән бәрәңгеләр, тавык күкәйләре — барысы да әллә кайларда калды. Малай чак рәхәтеннән Сәләх өчен ике генә нәрсә — малайлар биргән Учак кушаматы белән атларга булган мәхәббәте генә сакланып калды.

Авылның яше-карты аны Учак Сәләх дип йөртте. Йомышка кергән бала-чага да Учак Сәләх абзый дип дәште. Нәниләрне бик ярата, бервакытта да каты бәрелми, гел аларның йомышын йомышлый иде ул. Буаз биясен, авырлы хатынын ияртеп, Учак Сәләх беренчеләрдән колхозга керде. Башкалар кебек чыгымлап йөрмәде, кергән көненнән алып сугыш чыкканчыга хәтле күмәк хуҗалыкта атлар карады. Эшләгәнен алды, артыгын кумады. Сәләх караган атлар һәрвакыт ашатылган, эчертелгән булдылар. Шушы яше җиткәнче юк-бар малай-шалай белән ат көтеп йөрде. Бергә тора башлаган елларны Миңҗамалы, ризасызлык белдереп, мыжып караган иде дә, җиңә алмады. Ире китте, ә Миңҗамал менә өч бала, авыру каенана белән торып калды. Олы улы Зәйнетдин менә быел өченчегә күчте. Хәзер инде йортта ир-ат затыннан шул хуҗа. Быел менә түбәнең саламын алыштырасы бар, читән тузган, кышка утын кирәк, бала-чаганың өс-башы тузып килә, тагын әллә нәрсәләр...

Миңҗамал уйларының очына чыга алмый, башы аңгыминге килә, тез буыннары йомшара... Шуңа күрә ул тәртә арасына кермәскә тырыша.

7

Чатан булса да, Рәйхана да арбаны тырышып этте. Ә юл түбән авышса, арба артына утырып төште. Кояш күк гөмбәзенә торган саен биеккәрәк үрмәләде. Вакыт үткән саен Рәйхананың аягы ныграк арый һәм авырта башлады. Юлга чыкканнан бирле хатыннар калдырып китмәсәләр ярар иде дигән уй аны куркытып килде. Тумыштан гарип булганга, балачактан бирле кимсенеп үсте Рәйхана. Өч

малайдан соң туган гарип кызларын әтисе белән әнисе дә бик кызганалар, яраталар иде. Йөгереп уйнарга ярамаганлыктан, Рәйхана бәләкәйдән үк өй тирәсендә чуалды: шәл бәйләде, чабата үрде, юкәдән баулар иште. Үсә төшкәч, бу яктан хәтта абыйларыннан да уздырып җибәрде. Егет-җиләннән тартынып, уеннарга чыкмады кызый, кичке утырмаларда да гел почмак якта гына утырды, бүтән кызлар кебек идән такталарын сыгылдырырлык итеп бию бәхетләре тимәде аңар.

Миңлебайга кияүгә чыгуы да кызык кына булды аның. Яңа еллар үткәч, әтиләре Аллагуат авылындагы туганнарына атналык атлы кунак булып чыгып киткәннәр иде. Рәйханага иптәшкә күршеләрендәге Сөяксез Гайшә һәр кичне куна керде. Ул көнне өйләдән үк җил кузгалды, караңгы төшә башлау белән тышта гарасат тагын да көчәйде, тоташ бер үкерүгә әверелде. Буран бөтен көченә йортның кыйбла як стенасына килеп бәрелә, өйне дер селкетә иде, Гайшә карчык зур симез гәүдәсен кая куярга белмәде: кече улы Мөсәлим, ат җигеп, иртә таңнан Шарлык ягына чыгып киткән иде.

— И-и ходаем, мәрхәмәтләреңнән ташлый күрмә инде без бәндәләреңне! Юлда йөргәннәргә рәхим-шәфкатеңне кызганма, бала-чагаларны ятим калдыра күрмә,— дип юанлыгы аркасында Сөяксез Гайшә кушаматы алган карчык бертуктаусыз укынуын белде, алладан ярдәм сорады, нәзерләр әйтте, ятимнәргә, гарип-горабага хәер-садакалар өләшергә сүзләр бирде. Тик Мөсәлиме генә Шарлыкка барып җиткән булсын, юлын гына адашмасын, явыз бәндәләр генә очрамасын...

Әбинең тавышын тыңлап, Рәйхана ярты төнгә кадәр йокыга китә алмый ятты. Намазлык өстендә чайкалган карчыкка карап, аның да күңеле кузгалды. Төн буенча өйдә ут сүнмәде. Шул ут Миңлебайны үлемнән коткарып калды...

Ярты төн үтеп барганда, тәрәзә кактылар. Намазлык өстендә утырган карчык сискәнеп китте:

— Ляхәүлә вә ля куәте, юньле бәндәләр генә булсын инде, тәңрем...

Карчык агарынып урын өстендә утырган Рәйханага эндәште:

— Бу вакытта кем йөрер икән, кызым, бар, сорале!

— Кирәкми, Гайшәттәй, куркам мин.

— Ай, куркам дип инде, тотып ашамаслар, үз өебездә бит әле, бар...

— Юк, куркам мин, чыкмыйм.

— Әйдә алайса, икәү чыгыйк.

Карчык аһ-уһ килеп сәкедән төште, мич янындагы табагачны алды да өйалдына атлады:

— Кем бар анда бу вакытта?

— Зинһар өчен кертә күрегез, адашкан юлчы мин.

— Кем соң син, мөселман бәндәсеме?

— Мөселман, мөселман! Зирекле авылыннан мин, Миңлебай дигән егет булам.

— Атаң кем?

— Ходай хакы өчен кертегез инде, аяк-кулларымны өшеттем шикелле. Үлемнән башка чарам калмады...

Рәйхана белән карчык бер-берсенә карашып нәрсә эшләргә белми торганда, ишек артыннан тагын ялвару тавышы ишетелде:

— Үзегезнең бер дә адашканыгыз юкмыни, зинһар миһербанлык итегез инде...

Шунда карчыкның исенә юлдагы улы төште, ахрысы, авыз эченнән нәрсәдер укый-укый, аркылы салынган агачны алып ташлады. Ишек шунда ук ачылып китте дә, карчык аяк астына бер гәүдә ауды. Икәүләшеп көч-хәл белән юлчыны өйгә өстерәп алып керделәр. Аны чишендереп, байтак вакыт кул-аягын, битләрен ышкып, һушына китерделәр. Аяк-кулы өшемәсә дә, егет бик нык туңган иде. Гайшә карчык аның күшеккән тәнен кар белән бик каты итеп угач, кызарып кан йөгерә башлаганчы коры киндер чүпрәк белән ышкыды, авызына Рәйхана җылытып китер-

гән кайнар шулпаны салды, аннан соң тагын тәннәрен ныклап ышкыды.

Егет киң күкрәкле, баганадай юан беләкле бик таза адәм иде. Тире астындагы юан аркан кебек мускуллары, түгәрәк таза кулбашлары, киң җилкәсе бик сирәк кешеләрдә генә була торганнардан иде. Көчле, куәтле икәне бөтен килеш-килбәтеннән үк күренеп тора. Гайшә карчык эшен туктатмый гына әйтеп куйды:

— Сөбханалла-машалла, ай-һай, гайрәтледер бу җегет, бигрәк таза күренә.

Бер чүмеч җылы шулпа эчкәч, егет тирән йокыга китте.

Иртән ул уянганда, буран басылып бетмәсә дә, инде йомшарган иде. Сөяксез Гайшә, юан гәүдәсен авыр кыймылдатып, намаз укый, ә Рәйхана учак тирәсендә нәрсәдер пешеренә иде. Миңлебай уянган җиреннән кузгалмый гына Рәйханага дәште:

— Сеңелем, кайсы авыл бу?

— Әмир авылы, абый.

Миңлебай дәшмичә тагын азрак ятты. Ул Чигодай дигән рус авылыннан өйлә үткәч кенә җәяүләп Зиреклебашка кайтырга чыккан иде. Капылт кузгалган буранда адашып, чокыр-чакырлы яланда бик озак юл таба алмыйча интекте. Аның күп тапкырлар: каты буран вакытларында карга күмелеп ятарга кирәк дип ишеткәне бар иде. Тик алай эшләргә Миңлебайның өс-башы начар, киеме җылы торлык түгел иде. Шуңа күрә ул ары барды, бире килде, җилнең кай яктан искәнен чамалап, юл табарга тырышты. Караңгы төшкәч, кайсы якның кайда икәнен аңламаслык хәлгә килде. Күңелен курку баса башлады, юл табуга өмете торган саен сүнә барып, нәрсә булса да барыбер инде дигән уй башыннан китмәде. Шундый вакытта дәү әтисе Йосыфның сүзләре исенә төште. Имеш, адашкан кешене шайтан, җитәкләп, гел бер тирәдә әйләндереп йөртә икән. Кеше шуны үзе сизми ди. Шул исенә төшкәч, Миңлебай, җилгә арты белән борылды да, барыбер берәр

авыл, я утар очрар әле дип, барды да барды. Күпме барганын, нинди җирләрдә йөрегәнен ул инде хәзер исенә дә төшерә алмый. Хәле бетеп, берничә тапкыр утырып ял итәсе килде, тик ул утырмады. Утырса тора алмаячагын белә иде ул. Бәхетенә, Сөяксез Гайшә, төн йокламыйча догалар укып, юлга чыгып киткән кече улын юл бәлаләреннән коткарырга ниятләп утыра иде. Төнге буран эчендә җемелдәгән кечкенә ут яктысын күргәч, Миңлебай үзенең котылганын аңлады.

Иртәнге табынга алар өчәү утырдылар. Зур табага өеп китергән кабартмаларны Миңлебай «ә» дигәнче юк итте. Шуның өстенә, ит турап пешергән ярты табак токмачлы ашны да ашап бетерде. Рәйхана егетнең туймаганын сизде, ахры, чоланнан бер зур гына түгәрәк казылык алып керде. Миңлебай тартынып тормады, Гайшә карчыкның сокланып, аптырап карап торуына елмайгалап, ипи белән ул казылыкны да бөкләп куйды.

Бит сыпырып дога кылгач, көтмәгәндә килеп чыккан кунак мал-туарны, йорт тирәләрен карап, андагы эшләрне бетереп керде. Рәйхана өйлә ашын әзерләде. Кызның, очына-очына, бер кереп, бер чыгып йөргәнен Гайшә әби уйчанланган күзләре белән дәшми-тынмый гына күзәтеп утырды да Рәйханага бер киңәш биреп куйды:

— Бу бәндә, балам, өйләнмәгән егеткә охшаган, тик үзе бик ярлы кеше баласыдыр. Киткән вакытында син аңа, юл уңае булса кергәләп йөре, диген.

Өйләдән соң Миңлебай юлга чыкты. Рәйхана аңа өряңа җылы чолгаулар белән яңа үреп бетергән матур чабаталар бирде, капка төбенә кадәр озата чыкты. Озата чыкты да, капканы япкан чакта, ояла-ояла, тотлыга-тотлыга Гайшә әби өйрәткән сүзләрне әйтте.

Миңлебай китте. Рәйхана исә егет ераклашкан саен әле туып та өлгермәгән өметенең себергән буран астында күмелә баруын сизенеп басып калды.

Ай ярым вакыт үткә, Миңлебай, Рәйханалар өенә килеп, авылның иң комсыз кешесенә ялчылыкка керде. Кара

яздан, ак карлар төшкәнче, Әмир мишәрләренә аптырап сөйләргә җим булды: Ярулла бай ялчысы ифрат күп ашый һәм аңардан да күбрәк эшли икән! Халыкның иң аптыраганы — гомер буе комсызлыгы белән авылда дан тоткан Ярулланың ялчысыннан зарланмавы иде. Алай-болай Миңлебайның күп ашавы турында сүз чыкса, Ярулла сүзне кыска тотты:

— Ашасын!

Көз җитеп, кар төшәр вакытта, Зиреклебашның түбән очы атна буена шаулап алды. Матур гына кола бия җигеп, арбасына аяклары бәйләнгән ике сарык салып, артка бер тана бәйләп, чибәр яшь бичәсен утыртып, авылга Миңлебай кайтып төште. Аларны каршы алырга чыккан Вәликәй карт белән карчыгы каушауларыннан капка ача алмый азапландылар. Миңлебай капканы этисенә үзе ачты. Шуны ачканда атасының колагына нәрсәдер пышылдап та өлгерде. Миңлебай хатынлыкка чатан мишәр кызы алып кайткан икән дигән хәбәрдән авыл бер гөрләп алды да тынды. Рәйхана каенана белән каенатасына да, күршеләргә дә ярады. Уңган булып чыкты Миңлебайның чатан хатыны. Шул уңганлыгы, түгәрәк тәне һәм бигрәк тә ашсуга оста булуы белән ошады Рәйхана Миңлебайга. Үзе холыкка җиңел, кызу канлы иде Вәликәй Ҡапар малае Миңлебай. Атасыннан килгән Ҡапар кушаматын үсә-үсә аклады ул. Шул Ҡапар кушаматы белән Миңлебай малай чагын үткәрде, егет булды, шул Ҡапар исемен күтәреп ир уртасына җитте. Хәзер инде Ҡапар Миңлебае Ҡраевкада штык сугышына өйрәнә, фашист шәүләсе төшкән мәрәгә ата, граната ыргыта, окоп казый — фашистлар белән сугышырга әзерләнә иде.

Миңлебай бала чактан ук күп ашый иде. Ике-өч яшендә үк Вәликәй абзый аны, печән чапканда булсын, иген иккәндә булсын, арбаның ике тәртә арасына кертеп утырта да ашатырга тотына. Миңлебай күп итеп катыклы умач, боламык ашый — нәрсә бирсәләр дә, күпме бирсәләр дә, кире какмый. Ә атасына бу кызык тоела. Ашап бетергәч

Миңлебай камыт аякларын күтәреп җирдә яткан тәртәне генә атлап чыга алмый. Тулган корсак авыр, аяклар тыңламый. Миңлебай ике тәртә өстенә аркылы яткан әтисен урап чыкмакчы була. Вәликәй үзе кет-кет көлә, үзе улын тәртә аша атлатырга тырыша, шуңардан ләззәт таба. Малайда да атасы каны. Озак аптырап тормый, кулына берәр нәрсә эләктереп яисә йодрыкларын йомарлап, атасына һөҗүм итә. Китә сугыш, китә көрәш. Шулай үсте Миңлебай. Күп ашаса да, малай-шалай аңардан көлә алмады. Көлә башласалар, Миңлебай күп сөйләп тормады: үзеннән икеөч яшькә зур малайларны да бер сугуда тәгәрәтә торган булды. Бәләкәйдән күп ашап, күп эшләп, күп көрәшеп, күп сугышып үсте ул. Миңлебай үсә торды, үзенә ияреп ике даны да үсте: Миңлебай Капар күп ашый, диделәр; өстәп, ашавыннан да күп эшли, диделәр. Дөньялары фәкыйрь булганлыктан, колхозлар чыкканчы гел ялчылыкта йөрде ул. Атасы гомерен авылдан сигез чакрымдагы Урыс Карамалысының Юдашкин дигән кулагында ялчылыкта үткәрде. Тамагы ипигә, өсте киемгә туймады. Миңлебай да атасы кебек ялчылык юлы белән китте. Егерме сигезенче елның март азакларында аңа унтугыз тулып үткән иде. Хаҗи Карга Миңлебайның күп ашаганын да, нык итеп эшләгәнен дә белә. Аңа Миңлебайның шәп эшләве, тик азрак ашавы кирәк. Шул теләген Миңлебайга болай итебрәк аңлатып карый:

— Син, Миңлебай энем, эшкә бик тә уңгансың инде, әййе. Бер чүмәләне бер генә кадап очырасың инде. Анысы дөрес. Тик менә теге, ни бит әле... үзең беләсең бит инде, әй-йе... теге ашау ягыңны әйтәм. Еллар бик авыр килергә охшаган. Калиновка чувашлары да шулай диеп әйтәләр ди. Үзең беләсең, алар сихер-күрәзә ягына, ай-һай, осталар бит инде. Җәй корырак килсә, син азрак ашарга тырыш инде, энем, яме, алуын мин алам. Син гаеп итмә инде, дөнья эше бит, үзең беләсең...

Миңлебай моңа бик аптырап тормый, җавабы әзер:

— Ярар, Хаҗиәхмәт абзый! Килештек алай булгач.

Минем бәхет бар ул — бу ел әйбәт киләчәк, күр дә тор. Алла кушып шулай булса, син минем ашаганга бик карап тормассың инде, ярармы?

Җилешәләр болар. Ел чыннан да бик әйбәт килеп, үскән игеннең иге-чиге булмый. Миңлебай теләгәнчә ашап, җитмәсә сорап алып, җәй буе Хаҗи Карганың саран күңелен имгәтеп бетерә яза. Икенче ел язын тагын ялланырга килә бу Хаҗи Каргага. Әмма бай Миңлебайны алмый:

— Юк инде, энем, үткән елда да бер утыруда бер бөтен икмәкне ашап бетерүләреңне күреп, эчләремнең ничек өзелгәнен үзем генә белдем. Шуңа карап вакытыннан элек якты дөньядан китәр хәлем юк. Эшеңә сүзем юк, тик бу ел алмыйм, энем, бүтән җиргә яллан.

Әмирдән уңган хатын алып кайткач, Миңлебай ялчылыкны ташлады. Аты да, сыеры да булгач, йортларына ямь керде. Атасы белән атна-ун көн эчендә читән абзар үреп алдылар, үзләре сыладылар. Колхозлар төзелә башлагач, Вәликәй абзый озак уйланып тормады. Бер кичне куйган әче балына Гобәй Бамбырны чакырды да аның белән кич буе бал эчә-эчә сөйләште. Өйләнгән булса да, эчүдә олылардан тартынган Миңлебай аларны тавыш-тынсыз гына тыңлап утырды. Өч көн үтүгә, кола бияне җитәкләп, аталы-уллы колхозга керделәр. Монда, Юдашкин хуторында, беренче көннәреннән үк Миңлебай хатыны белән мөгезле эре мал карады. Дүрт елдан артык кайтмыйча эшләделәр. Миңлебай маллар ашатты, тирес түкте, Рәйхана сыерлар сауды. Беренче малайларына Миңгали, икенчесенә Габдерәшит исеме куштылар. Утыз алтынчы елны колхоз идарәсе Миңлебай белән Рәйханага, яхшы эшләгәннәре өчен, кулаклардан калган бер йортны арзан гына хакка сатып бирде. Бер ай эчендә дус-иш, күрше-күлән ярдәме белән Миңлебай шул йортны атасының бакчасы артына күчереп утыртты. Утыз җиденче елны аларның тагын бер уллары туды. Уңган хатын ул таба дигәннәре дөрес булды, ахрысы. Рәйхана малайлар тапкан саен Миңлебайның базары күтәрелә барды. Хатыны өченчегә малай — Габдерәхимне

тапкач, Миңлебай, шатлыгын эченә сыйдыра алмыйча, күршесе Хәмиткә:

— Ну, күрше! Мин хатынны малайлар табарга көйләп куйдым бит, әй! Шушы табуы белән тапса, бер ун елдан урамыбызга тик үзем теләгән кешеләрне генә кертә башлыйм инде. Күңелгә ошамаганнарын кире борам да җибәрәм,— дигән.

Тагын ике ел үтүгә Рәйхана үзенә охшаган кыз бала тапты.

Шәп яши башладылар Миңлебайлар сугыш алдыннан. Атасы Вәликәй абзый гомердә чабата белән ыштырдан башканы күрмәгән аякларына кышын пима, язын-көзен итек кия башлады. Тик, күпме генә киеп караса да, читеккә өйрәнә алмады Вәликәй карт. Читек киде исә, үзен урамда әшсез йөргән кеше сыман сизә иде ул. Кырыгынчы елның көзендә хезмәт көненә алган игеннең иге-чиге булмады. Ике гаилә өчен уртак булган келәт кебек нәрсәнең бура-лары шыгырдап торган бодай, тары, солы, арыш белән тулды. Халыкка иген таратып йөргән Шәрифә Тимеркәе, соңгы ике йөк алтын кебек бодайны салырга урыннары табылмагач, Миңлебайларның ишегалды уртасына аударып китте. Аударуын аударды, тик Миңлебайның холкын яхшы белгәнгә, алар капкасы каршыннан ике-өч көн атын гел юыртып кына үтеп йөрде. Кем белә ул Капарлар уенда нәрсә барын: ник бодайны ишегалдына түгеп киттең диеп, казык күтәреп куа чыкса да, берни эшли алмыйсың. Игенне күп алган кайбер кешеләр, салырга урын булмагач, йөк белән килгән Тимеркәйне, җитте, урын юк диеп, кире борып та җибәргәләделәр.

Кич белән атына утырып эштән кайткан Миңлебай, капкасын ачып ишегалдына килеп кергәч, көлеп җибәрде. Үзе кебек җитез улы Габдерәшит бодай өеме яныннан таяк белән кош-корт куа, ә өч яшьлек Габдерәхиме, бодай өеменең өстенә менеп утырган да, зәңгәре чыкканчы кырылган такыр башына учлап-учлап бодай сибә. Гәрәбә

кебек бөртекләр катыкка буялган күкрәгенә, корсагына сикереп төшә, аннан бодай өеменә килеп кушыла иде. Габдерәхимгә кызык та, рәхәт тә, ахрысы, чөнки ул шырык-шырык бертуктаусыз көлә. Ә абзар ягыннан, йөзенә чыккан елмаюын тыя алмыйча, кулына сөт тулы чиләген күтәргән хатыны килә...

Мәскәү янындагы Гороховка авылында барган кул сугышында немец автоматыннан чыккан биш пулядан һәлак булды Миңлебай. Мускуллардан гына торган көчле гәүдәсе дөнья белән саубуллаша алмыйча озак тартышты. Сул кулының тырнакларын каера-каера, бозланып каткан, тапталган карны тырнап җан бирде ул. Кул сугышы бетеп, Гороховка азат ителгәннән соң, Миңлебайны авылдашлары Басыйр белән Ике Су Арасы Гаяз эзләп тапты. Алар килеп җиткәндә, Миңлебайның битенә төшкән кар бөртекләре эреми иде инде.

8

Алты хатын азык-төлек төягән арбаны үлән үскән ташландык юлдан Краевкага таба өстери. Алар өчен хәзер кояш эссесе дә, арый башлаган аяклар да, күперсез елга, чокыр-чакырлар да, туза башлаган чабаталар да юк. Алда — моңарчы күрмәгән Краевка һәм таза гәүдәле, киң күкрәкле ирләре генә бар. Ә тагын да әллә кайларда, кояш баеган якларда, танкка атланып, бала-чагаларны, карткорыларны таптатып, илне басып килгән фашистлар бар. Шул фашистларны туктатырга, аларга каршы сугышка китәргә әзерләнеп Краевкада яткан ирләре бар.

Юлга чыкканнан бирле төпкә җигелеп тарткан көч тә, хатыннарның төп терәге дә — Мөнәвәрә белән Зөбәйдә булды. Киленнәр яшь, Миңҗамал буйга бәләкәй, көчсез, Рәйхана гарип, шуңа күрә йөкне әлеге ике хатын тартты. Менә Курмайны үтеп, үрне менделәр, Карамалыга дип уңга борылдылар. Бу урында юл бер-берсенә охшаган өч сук-

макка әверелде. Уртадагысында ат тоягы эзе, ике кырыйдагыларында — арба тәгәрмәчләренеке. Заманында олы саналган юл Карамалы аша Краевкага, аннан соң Агыйдел якларына сузыла. Элек бу тарафның кара туфрагында үскән алтын бөртекләре кебек игенне, сарык йонын, төрле хайван тиреләрен, түшкә-түшкә итләрне һәм бәйләм-бәйләм чабаталарны зур баржаларга төяп озатканнар. Агыйделдән Камага чыгып, аннан мәшһүр Идел буенча китә торган булганнар ул баржалар. Аннан арысын бу якта яшәгән халык бик белеп тә бетерми. Тик зимагур булып яки кызыл мал белән йөргән, елан аягын кискән бәндәләр генә: «Я Мәскәүгә инде алар, яисә Мәкәрҗәнең үзенә үк»,— диеп җибәрәләр. Ә хәзер борынгы юл ташландык хәлдә — һәрбер чокыры, һәрбер үре хатыннар өчен авырайганнан-авырая бара. Тау үрен менгән саен туктап ял итәсе, кызышып тирләгән эссе тәнне җилгә ачып суытасы килә, утырып я ятып, арыган аякларга аз гына булса да ял бирәсе килә. Тик хатыннар туктамый. Аларны сугышка китәргә әзерләнеп яткан ирләре көтә, кире авылга әйләнеп кайтуга, колхоз яланнарында коела башлаган бодай кырлары көтә...

Уналты яшеннән кияүгә чыгып, биш бала табып, шуларның тере калган икесен үстереп килгән Зөбәйдә, ике тәртә арасына җигелеп, тау түбән юырта. Аның үз әтисе Җамалетдин, Зөбәйдәгә биш яшьләр чамасы булганда, ни сәбәп беләндер, кинәт үлеп китте. Ул үлгәч, күрше-тирә карчыклары: «Җамалетдин сугыштан йөрәк тамырларын өздереп кайткан икән, шуңа үлгән икән»,— диделәр. Нәрсә икәнен белә алмадылар. Җамали урман кискән җирдән ах-ух килеп кайтты да иртән тора алмады. Әнкәсе Садрикамал алып килгән Гыйззениса әби бик озак догалар укыды, өшкеренде-төкеренде, су җылытып Җамалетдин күкрәгенә май әрекмәннәре дә ябып карады. Ахырда: «Урман зәхмәте тигән моңа, кызым, урман зәхмәте»,— диде. Шулай итеп, аның әфсен-төфсене файда бирмәде. Шуннан соң алар әнисе белән икәү генә торып калдылар. Әнисенә ул чакта егерме дүрт яшь тулып кына килә иде әле. Ире

үлгәч, Садрикамал аягын ат итте, кулын камчы итте, иллә дөньяны күтәргә тырышты. Кешегә ялланып йон эрләде, күнлеккә йөрде, палас сукты.

Зөбәйдә кияүгә иртә чыкты. Ире Сәйфулланың үги әнисе каты күңелле хатын иде. Тик, тормыш үги итсә дә, Сәйфулла шат күңелле, җырга-биюгә ихлас булып үскән иде. Җырламаган җыры, белмәгән биюе юк иде. Чуваш авылына барса, аларның үгез куыгыннан ясаган сыбызгыларына тыпырдады, урыс авылына барып эләккән чагында шат күңелле марҗа кызлары белән «Барыня»ны, Золотоножка авылына барып чыккан чакларында тулы түшле украин чибәрләре белән үзе дә белмәгән әллә нинди биюләр биеде. Матур да иде Сәйфулла, елгыр да иде. Шуңа күрә Зөбәйдәгә килеп юлыгуы булды, ике яшь күңел, бербереен тапканга шатланышып, кушылдылар да куйдылар. Тик өйләнешеп бергә тора башлагач кына дөньяның әчесентөчесен татырга туры килде.

Кара Гобәй, үги булса да, яхшы ата була алды Зөбәйдәгә. Сугуның, эрләүнең нәрсә икәнен белмәде, үз гомерендә сүгенмәде, авызына аракы капмады, әче балны да бик сирәк кенә авызына алды. Андый чагында ул балачагага күренмәскә тырышты. Үги аналы Сәйфуллаларга килен булып төшкәч, аларның икесенә дә авыр булды. Сәйфулланың атасы да кырыс холыклы иде. Шуның өстенә яшь хатынның әйткәнен бик тә тыңлаучан иде. Сәйфулла белән Зөбәйдәнең беренче кызлары туып, өч айлык булгач, куып җибәргән кебек итеп башка чыгардылар...

Бу мең тугыз йөз егерме тугызынчы елның арыш урагына төшкән чак иде. Арышны Локман Атрубы дигән җирдә дүртәүләп урдылар. Аталары Зәйнулла, Сәйфулла белән Зөбәйдә һәм Сәйфулланың буйга җитеп килгән сеңелесе Мәһинур. Зөбәйдә үзе белән өч айлык имчәк баласын да ала иде. Атна-ун көн тирәсе бер кайтып, бер кунып эшләгәннән соң, җомгага каршы бераз иртәрәк кайтып, мунча

керделәр, өс-башны алыштырдылар. Аталары Зәйнулла кичтән үк Сәйфуллага:

— Иртәгә иртүк төшеп тугайда көлтә бавына күрән урыгыз, ике көнгә җитәрлек булсын. Бик озак маташмагыз, ишетсен колагың, тизрәк кыймылдагыз,— дип әйтеп куйган иде.

Иртән барысын да үзе уятты, йорт тирәсен ыгы-зыгы китереп, таң беленеп килгән вакытта чыгып китте. Калган халык та, тиз генә эшләрен бетереп, ат җигеп тугайга юнәлде. Аларны озата чыккан үги аналары, капканы япкач, авызын каплап бер иснәнде дә кереп йокларга ятты.

Тугайга төшеп өчәүләшеп күп итеп күрән урдылар. Зөбәйдә әле елаган баланы имезде, әле күрән урды, урылганын арбага төяде. Күрәнне кирәк кадәр урып төягәнче байтак вакыт үтте, кояш төшкелеккә күтәрелеп килгәндә генә алар кайтырга чыктылар. Сөзәк кенә күтәрелгән юл белән ярты чакрым тирәсе китәргә өлгермәделәр, Мәһинур:

— Абый, карале, әнә теге каршы килгән кешенең атлаулары безнең әтинекенә охшаган, әллә чыннан да шул инде,— диде.

Барысы да борчылып алга төбәлделәр. Дөрестән дә, юлны тутырып каршыларына килгән кеше аталары Зәйнулла иде. Кызу-кызу атлап якынлашты да атын йөгәненнән тартып туктатты. Сәйфулла сикереп арбадан төште.

— Нәрсә эшләп йөрдең бу вакытка хәтле? Кояш кая менеп җитте бит, ә? — дип җикеренде ул улына.

— Үзең кушканча, күрән урдык бит, күрмисеңмени?..

— Нинди уру ди ул тагын көне буе, эт ялкавы нәрсә...

Зәйнулла кулындагы каеш чыбыркы, еландай уралып, Сәйфулланың күлмәкчән генә аркасын яндырды. Арбадагылар чырылдап җибәрделәр, ә Сәйфулла тәненә ут тигәндәй үрсәләнде.

— Чырылдамагыз, марҗалар, мин сезгә дә өлеш чыгарырмын.— Аннан килененә җикеренде: — Төш арбадан, нәрсә утырасың җәелеп...

Зөбәйдәне йөк өстеннән куып төшерде дә арбадагы бала бишеген, таганны, әллә нинди төеннәрне юл читенә алып очырды. Шул уңайдан бәләкәй казан, җиз комган да җиргә очты. Аннан каената сикереп арбага менеп утырды да чыбыркысы белән атка сыдырды. Юл читендә аркасы әрнегәнгә чыдый алмыйча басып торган Сәйфулла, кызчыгын кысып кочаклаган, куркудан агарынган Зөбәйдә, мышыкмышык елаган Маһинур, төрлесе төрле җирдә аунап яткан әйберләр калды.

Кояш өйләне узганда, бала, бишек, таган, казан-комганнар күтәргән Сәйфулла белән Зөбәйдә, кеше күзенә күренмәскә тырышып, читән буйларыннан, ташландык тыкрыклардан йорт эчендә торган кечкенә генә җәйге өйгә кайтып керделәр. Бер-берсенә карарга уңайсызланып, байтак вакыт сүзсез генә сәкедә утырдылар. Сәйфуллага атасының Зөбәйдә алдында тартынмый-нитми каеш чыбыркы белән сыдырганы өчен уңайсыз иде. Өйләнешкәннән бирле, хәзер инде мин дә бала атасы дип, горурланып йөри иде Сәйфулла. Ә атасы аны бакчага төшеп суган урлап йөргән малай-шалай хәтле дә күрми икән. Зөбәйдәнең дә йөрәге яна. Мондыйны күреп үсмәгән иде бит ул. Сөеп, яратып килгән, туктаусыз эшләп йөргән Сәйфулланны күлмәге, тәне ярылганчы каеш чыбыркы белән кыйнасыннар инде. Ярасына берәр нәрсә сөртер иде — бөтен булган нәрсә олы өйдә. Күршеләргә керер иде — сиздерәсе килми...

Утыра торгач, Сәйфулласы нindидер бер уйга килде.

— Ярар, мин әнигә кереп чыгыйм әле, ул нәрсә әйтер икән.

Сәйфулланың үз әнисе үлгәнгә ун елдан артык инде. Немец пленыннан кайткач, Зәйнулла ике тапкыр хатын алып караган иде, уңа алмады. Беренчесе көн-төн йоклауны, кершән-иннекне яратты. Анысын куып җибәрде. Икенчене алган иде, анысы тәмле тамак булып чыкты. Зәйнулланың җыеныр эшкә чыгып китүе булды, әллә нәрсәләр пешерде, чаж да чож китерде, кыздырды, әче бал куйды,

кесәсеннән конфетын өзмәде. Анысын да куды Зәйнулла. Шуннан соң күрше карчыгы Зәйнулланы урамнарда озак чәйнәде, белмим инде, моңа ярарлык хатын бар микән тирә-яктагы авылларда, диде. Агыйделнең аръягыннан, бу якны белмәгән кешеләр арасыннан гына тапса табар, диде. Хәзерге көндә торган хатыны Хәнифә начар булмады Зәйнулла өчен. Ике бала өстенә килгәч, ел ярым үтүгә, бер малай тапты, ә үткән ел кызы булды. Хәмидулласы да, Кәшифәсе дә таза, матур булып үсеп киләләр иде. Тик менә үги улы Сәйфулла унсигезе тулыр-тулмаста көтмәгән җирдән өйләнеп ташлады. Күтәрелеп, баеп килгән дөньяда хәзерге көндә ике гаилә. Хәнифә, башка чыгарырга кирәк шуларны дип, көн тукыды Зәйнуллага, төн тукыды. Тукулары бушка китмәгән, күрәсең, морадына ирешеп килә хәзер. Инеш буендагы сукмактан күтәренеп кайтып килгән Сәйфулла белән Зөбәйдәне күргәч, Хәнифәнең эченә шомлылык белән бергә бертөрле куану хисе килеп керде. Шулай да куануын сиздермәде, Сәйфулла зур йортка килеп кергәч, аңа кушылып ах та ух килде, кайгырды, аның ярылган аркасын карап кызганды. Шулай эшләсә дә, сүз азагын үзенә кирәкчә бетерде:

— Атаңнан узып бернәрсә дә эшли алмыйм инде, балам. Аның кызу канлы икәнен миннән яхшырак беләсең, көтик инде кайтканын.

Утыр да димәде, чәй куям, эчәргә керегез дә димәде, шул юк-бар сүзләр белән озатты Сәйфулланы.

Зөбәйдә әниләренә барып кергәндә, Садрикамал алты яшьлек кызы Асияга ботка ашатып утыра иде.

— Әйдүк, әйдүк, кияү! Мактап кына йөрисең икән, әйдә, түрдән үтегез, утырыгыз табын янына.

Кызыл юрганга төрелгән баланы чишә-чишә, Садрикамал аның белән сөйләшергә тотынды:

— Үти-ти-ти-ти, минем үсә башлаган кызым, бигрәк чибәр икән дә бигрәк акыллы икән. Әйдәле, кызым, менә шушында ятып тор, әниең чәй эчеп алсын. Менә-ә шу-у-лай!

Чәй янында нәрсәдер сизенгән күзләре белән киявенә дә, кызына да караштыргалап утырды да җайлап кына сораша башлады:

— Арыш урагына төшкән идегез, әллә кода бүген бармаска булдымы?

Сәйфулла дәшмәде. Зөбәйдәнең елый башлаганын күргәч, тынычсызланып өстәп куйды:

— Капкадан кереп килгән чагыгызда ук күңелемә әллә нинди шом төшкән иде аны: мондый уттай эш вакытында нигә болар бала күтәреп урам буйлап йөри икән дип уйлаганием. Я, күзеңне бетереп елап утырма монда, мин сине алай җебек булырга өйрәтеп үстермәдем. Олы кешенең холкы шулайрак инде аның. Коданың әзрәк кызулыгы бар инде, нишләтәсең. Ир кешедә була инде ул алай гына. Чәй эчеп бетергәч, кайтыгыз үзегезгә. Бүген кич үкенер алар, менә әйткәние әни диярсез. Иртән торыгыз да, бернәрсә дә булмагандай, арбасына чыгыгыз да утырыгыз. Уттай эш вакытында урырга дастуен, эшкә атлыгып торган әзмәвердәй ике кешене алып бармый калмаслар. Син дә, кияү, холкыңны тый инде берүк, сыртың белән тора күрмә, ата бит ул. Ә син, кызым Зөбәйдә, минем элек-электән үк әйткәнемне исеңдә тот: чәчең белән җир себер миңа дисәң, тик каенанаң белән каенатаңа яра, хезмәт күрсәт. Барыгыз, бар, эшегезне күрсәтегез иң әүвәл, аннан күз күрер нәрсә эшләргә икәнен, иншалла.

Бераздан тавыш-тынсыз гына үзләренә кайтып киттеләр. Туганнан бирле эшләп үскән кешегә иң авыр хәл — эшсез тик утыру. Зөбәйдә баласы белән мәшгуль, ә Сәйфулла кая керергә, нәрсә эшләргә белмичә җәфаланды. Караңгы төшеп, ут алгач кына яланнан аталары белән Мәһинур кайтып төште. Тик такта өйгә керүче дә, чыгучы да булмады. Ясаклыдан ашап кайткан белән йокларга яттылар. Ниятләре — иртән, чакырмасалар да, арбага чыгарга да утырырга, ялангa эшкә — арыш урырга китәргә иде.

Ананың тынычсызлыгы сөт белән балага да бирелә бит. Бәби кичтән үк көйсезләнде, нәрсәгәдер үрсәләнде, шыңшыды, йокламады. Бала өчен тынычсызланып, яшь ана белән ата да юньләп йоклый алмадылар. Тик төн таңга авышкан чакта гына өчесе дә изрәп йокыга талдылар.

Байгара таулары артыннан шәфәкъ аллана башлаганда, беренче булып Зөбәйдә уянды:

— Тор әле, Сәйфулла дим, тор! Әткәйләр китә башлар, йоклап кала күрмик.

Сәйфулла тиз генә торып, ишек төбендәге комганны эләктерде дә юынырга чыгып китте. Чыкты да шунда ук кире борылып керде:

— Киткәннәр бит...

— Ничек киткәннәр?..

— Ничек, ничек? Капка тишеп, ничек булсын.

Кичке өметләре тагын киселде. Зөбәйдә бала имезгәндә, Сәйфулла бер керде, бер чыкты — үзенә урын таба алмады. Баласын имезеп, биләп йокларга яткыргач, Зөбәйдә сыер саварга исәпләп чыгып китте. Чыкты да, аз гына вакыт үтүгә, кире борылып керде:

— Әнкәй сыерны саварга рөхсәт итми, үзем савам, үзем куам, ди.

— Кумагае, чәнчелсен лә! Чукынсын сыеры белән! Әйдә, беткән дөнья беткән, ятыйк та йоклыйк.

— Кит, юньсез, төн үтеп беткән, нинди йокы кирәк инде сиңа тагын.

— Әй, төкер лә дөньясына. Бер юне чыгар әле. Мин кичә үк бер уй уйлый башлаган идем, шуның очына чыкмасаммы бүген...

Кайвакыт кичтән уйлап, иртәгә эшләрмен дип әзерләп куйган уйлар яңа көн туып кояш чыкмас борын ук бөтәнләй төрлегә әйләнеп киткәли. Бүген дә шулай булды. Сәйфулла сүзен бетерә алмады, такта өйнең ишеге ачылып, аннан киндер капчык тоткан Хәнифә килеп керде. Яртылаш та тулы булмаган капчыкны сәкегә китереп утыртты да Сәйфуллага дәште:

— Менә атагыз сезгә кертеп бирергә кушты. Бездән сезгә тиешле нәрсә шушы. Бүгеннән башлап үз көннәрен үзләре күрсен, бездән фатиха, диде.

Шул сүзләрне, кабалана-кабалана, бер-берсенә тәсбих тешләре кебек тезде дә, берәр нәрсә сорамасалар ярар иде дигән кебек, артыннан ишеген дә япмыйча, шундук чыгып та китте. Сәйфулла, аптыравын яшерә алмыйча, капчыкны бәйләгән сүс бауны чишеп карады.

— Арыш аны бу. Пот ярым чамасы бардыр. Әллә әремле инде, кабып карале?

— Кит, кирәге юк. Җире кертеп бир оннарын. Әй, ходаем, тагын нәрсәләр күрәселәребез бардыр инде... — дип, Зөбәйдә еларга кереште.

— Күрде ди, күрми ни! Патша заманыдыр бу сиңа! Этлеккә киткәч, мин дә эт!

Сәйфулла чөйдән салам эшләпәсен алып киде дә, чыгып китәргә дип, ишеккә табан борылды.

— Карале, мин берүзем нишлим монда? Кая китәсең мине ташлап дәшми-тынмый...

— Ташламыйм, ташламыйм, курыкма. Көрпә бабакайга барам әле. Ул бит безнең иң зурыбыз. Син өйдә генә утыр, чыгып йөрмә, хәзергә эниләреңә дә барма. Мин аңа батрак урынына ничәмә-ничә еллар эшләгәннән соң, буш кул белән башка чыгармакчы. Ничек җиңел генә котылмакчы була. Иске заман түгел хәзер.

Ашамый-эчми чыгып киткән ирен кызганып, ялгызы утырды такта өй эчендә Зөбәйдә. Азаккы сынык арыш ипиен суга манып кына ашаган булса да, үзен аңарга караганда тук хис итте. Бер утырды, бер торды, үзенә урын, җанына тынычлык таба алмады.

Сәйфулла барып кергәндә, Гобәйдулла бабакае арба тирәсендә яланга китәргә әзерләнеп йөри иде. Кунакның сүзен арба яныннан китмичә генә тыңлый башлаган иде, мәсьәләнең асылына төшә башлагач, өй эченә чакырды:

— Әйдәле, улым, өйгә керик әле!

Сәйфулланың сүзе беткәч, бабай, атаң әле кайда дип сорады да, озак кына дәшми утырды.

— Кая, Өммеһани, сыйлале безне улым белән,— диде ахырда Гобәй хатынына.

Ашап-эчеп, дога кылгач, Гобәй Көрпә Сәйфулланы капка төбенә кадәр озата чыкты. Табыннан торып кузгала башлау белән, Өммеһани Сәйфулланың кулына бер төенчек азык белән бер чүлмәк катык тоттырды:

— Монысын, Сәйфулла улым, киленгә бирерсең. Кайгырма, улым, Гобәйдулла бабакаеңның исәнлеген телә дә ходай тәгаләдән ярдәм сора. Бабакаең тотынгач, җиренә җиткерә ул эшне, менә күрерсең.

Капка төбенә чыккач, бер мизгелгә тукталдылар.

— Бар кайт, улым, өйдә генә утыр, әллә кая китә күрмә. Әнкәң кая бардың дип сораса, әйтмә кайда йөргәнеңне. Влач үзебезнеке. Хәзер аны акылга утыртса, Бамбыр гына утырта инде, башка кеше булдыра алмас. Ул юньсезне юньгә кертеп булмас инде, вакыты үткән аның комсызланып. Тик сине рәнҗетергә ирек куймабыз.

Көтү кайтыр алдыннан Зәйнулланың ишегалдына авыл Советы председателе Бамбыр Гобәй, аның секретаре Габдулла Төрек һәм Гобәй Көрпә килеп керделәр.

— Исәнлек-иминлекме, Зәйнулла, мал-туарлар, балачагалар исәннәрме, дөньялар барамы? — диделәр сагаеп калган өй хуҗасына.

— Аллага шөкер, исәннәрбез хәзергә,— дип, Зәйнулла тегеләр белән коры кына исәнләште.

Бамбырны күргәч үк аңлады Зәйнулла боларның нинди эш белән йөргәннәрен. Җирән сакал-мыеклы Бамбырны, аның янында кыҗрап торган абзасын күргәч, Зәйнулланың эченә суык йөгерде. «Юньлегә йөрми инде болар төнгә каршы, теге чучканың эше инде бу. Җыен йолкыш, аналарын сатыйм»,— дип, авыз эченнән генә мыгырданды ул.

— Я, Зәйнулла, игеннәр ничек бу ел, уңдымы?

— Уңдымы дип, эшләсәң уңа инде. Келәткә керткәннән соң билгеле була инде уңганы-уңмаганы.

— Эшләргә синдә кул көче җитәрлек инде. Улың, киленең, кызың, хатының белән үзең. Хатының өйдә пешеренеп, бала-чага карап торса да, зур ярдәм...

Бамбыр Гобәйдулла эшкә үз дәрәҗәсен белеп, кабаланмыйча тотынды. Мең тугыз йөз тугызынчы елны кар төшәр алдыннан патша хезмәтеннән кайткач, дус-ишләре, туган-тумачаларына анда күргәннәрен сөйләгәндә: «Мин солдатта бомбардир булган кеше»,— дип кенә җибәрергә ярата иде ул. Берничә җирдә шул сүзләрне кабатлавы булды, авыл халкы, иртәгәгә калдырмыйча, аңа Бамбыр Гобәйдулла дигән кушаматны тагып та куйды. Ишеткән чакларында да ул аңа ачуланмый, чөнки тумыштан бирелгән табигый акылы белән бүтәннәр аңламаганны аңлый: авыл халкы теленә кушамат булып кергәнне алла үзе дә бетерә алмый. Авылда халык аны ярата, үз итә. Бамбырга киңәш сорап барсаң, ул акыллы, төпле киңәш бирә, ярдәм сорап барсаң, үзеннән соңгысын өзеп булса да, ярдәм итә. Шуңа күрә авылның өлкәне Гобәй Көрпә аңарга авыл Советы председателе итеп кенә түгел, акыллы, төпле булганга да ярдәм сорап барды.

Зәйнулла белән сүзне Бамбыр башлады, ә Гобәй Көрпә ник бер сүз әйтсен. Аңлый ул: хәзер Зәйнулла, эчтән кыза барып, килүчеләргә бәйләнергә юл эзләячәк. Ә Бамбыр белән эш башкача булачак, Зәйнуллага кызып китәргә җай калмаячак. Бамбыр — урындагы кеше, Дюльдин отрядында партизан булып, акларга каршы сугышкан, унсигезенче елның язында Зәйнуллага байларның җирен бүлеп биргән кеше. Гобәй Көрпә белә: Бамбыр сүзне төпле итеп сөйли...

— ...ярый, ярый, арышны яртылаш ургансыз икән, әйбәт булган. Я, килен ничек соң, килен өлгерәме? Әнкәсенә охшаса, уңган булыр ул. Тик имчәк баласы булгач, авырракка киләдер инде. Нәселе бик уңганнардан инде киленеңнең, игелеген күрергә язсын...

Зәйнулланың түземе бетте:

— Сез нәрсә мине бала-чага кебек кыйландырасыз. Нәрсә дип килдегез монда йортыма, ә? Минем сезнең белән тел чарлап торырга вакытым юк, каян килгәнсез, әйдә, шунда...

— Чү-чү, Зәйнулла, кызмый тор әле син алай сәбәпсез! Без монда уйнарга диеп килмәдек. Ниндирәк итеп сөйләшмәкче буласың син безнең белән, ә? Элекке заман булган булса, бу сүзләрең өчен староста Җәләли сиңа әллә кайчан ике күз араңа берне таягы белән тондырыр иде инде. Алай сүз бүлеп сөйләшергә гайрәтең җиткәч, әйдә, рәхим ит, күчик төп эшкә. Менә сиңа сорау алайса: улың Сәйфулланы хатыны һәм имчәк баласы белән башка чыгарасыңмыни?

— Кешедән сорап тормадым, чыгардым!

— Ярар алайса, анысын әйбәт иткәнсең. Шуннан, нәрсәләр бирдең инде аларны башка чыгарганда?

— ...

— Я, нигә дәшмисең? — дип кабат сорады Бамбыр.

— Сезнең ни эшегез бар анда?

— Безнең бөтен нәрсәдә дә эшебез бар, чөнки без совет влачы. Имчәк баласын күтәреп, хатынын җитәкләп, ул авыл буйлап хәер сорарга чыгып китәргә тиешмени, ә?

— Эшләсен, туйдырыр тамагын. Эшләмәгән ашамый дисез бит. Эшләсә...

— Тукта, мине тыңла. Нигә, ул синдә унтугыз яшькә җиткәнче түшәмгә төкереп эшләмичә тик яттымыни? Бар әле, адаш абзый, авырсынмасаң, алып чык әле ул егетне монда. Мин үзем сорашыйм әле аңардан. Син, Габдулла энем, мин сораганны, этисе-улы сөйләгәнне яза бар. Ни өчен дисәң, эш монда зурга китәргә охшаган. Кирәк вакытта шул язулардан гына карап искә төшерә торган нәрсәләр булуы мөмкин. Монысы ярар,— дип, Бамбыр сүзнең бер өлеше беткәнне белдерде.— Азрак кирегә чигенеп әйтим әле: син бит өеңә дә чакыра белмисең. Безнең татарда юк эшне эшлисең, Зәйнулла, ай-һай, ялгышасың. Хәзер кар-

тая торган чакларыбыз җитте, ә яшьләр көч ала, алдагы тормыш аларныкы булачак бит, азрак уйлый белергә кирәк.

Ул арада Гобәй Көрпә Сәйфулланы алып чыкты.

— Исәннәрмесез, абзыйлар?

— Әйбәт кенә әле, улым, үзең исән-саумы?

Бамбыр, Сәйфуллага кул биреп исәнләште дә, бер якка ишарәләп, болай диде:

— Аяк өстендә сөйләшә торган сүз түгел бу, хуҗа чакырмаса да, әйдәгез, әнә анда, келәт алдына барып утырып сөйләшик. Безнең дә аяклар кәҗүнни түгел бит.

Келәт янында яткан бүрәнәләргә тезелешеп утырдылар. Алларында көрәктәй зур кулларын кая куярга белмичә бер Сәйфулла басып калды.

— Я, улым, сөйлә инде безгә, язгы чәчү вакытында атаңа иген чәчештеңме?

— Чәчештем.

— Ничек итеп?

— Куна ятып чәчтем. Башта җир сөрдем, кул белән чәчтем, аннары тырмаладым.

— Тубал белән йөри беләсеңмени?

— Белмичә, нәрсәсе бар аның? Ундүрт яшьтән бирле йөрим мин тубал белән.

— Тырмага кайчаннан бирле йөрисең?

— Үземне үзем белгәннән бирле.

— Печәнне күп әзерләдегезме?

— Йортка унсигез фурман китердек, яланда тагын өч җибәнебез бар.

— Печән әзерләгәндә кеше ялладыгызмы?

— Юк, ялламадык, үзебез эшләдек бар эшне дә. Әти кибән башында торды, мин ыргыттым, Зөбәйдә белән сеңелем чүмәлә тарттылар.

— Ә әниегез?

— Безнең әни ялан эшләрен яратмый ул, аннан балалары да бар бит.

— Ярар, аңлашылды монысы. Әтиең башка чыгара икән сезне.
— Иртән әни шулай диде шул.
— Нәрсә белән чыгардылар соң?
— Пот ярым тирәсе булыр арыш оны бирделәр...
Ишегалдында утырганнарның берсе дә дәшмәде.
— Ничек яшәргә уйлыйсың инде хәзер?
— Белмим...
Келәт алдында авыр тынлык урнашты.
Бамбыр, урыннан торып, Сәйфулланың иңенә сул кулын салып, уңы белән такта өйгә күрсәтте, әкрен генә әйтте:
— Бар, улым, кереп тор, без, зурлар, сөйләшик әле монда азрак... — Аннан соң кире килеп урынына утырды, кесәсеннән янчыгын чыгарды: — Син, адаш абзый, миңа рөхсәт ит инде, бу нәрсәне азрак төтәтеп җибәрим, югыйсә, баш әңке-меңке килә сыман.
— Тарт, энем, тарт,— диде Гобәй Көрпә.
Бик ныклап бер-бер артлы ике тапкыр суыргач, Бамбыр Зәйнуллага дәште:
— Я, Зәйнулла, син нәрсә әйтәсең инде безгә?
— Бернәрсә дә әйтмим, чыгарган, эше беткән...
Гобәй Көрпә чыдамады, утырган җиреннән сикереп торды:
— Җир бит, мин сине...
— Утыр, адаш абзый, утыр! Иң әүвәл совет влачы исеменнән мин сөйләшим әле. Габдулла, син туктама, энем, яза бар,— дип, Бамбыр секретарьга да дәшеп алды. Аннары, кабат Зәйнуллага борылып:
— Бу малай синең баланмы? — дип сорады. Сорау мыскыллау кебек килеп чыкты.
— Нигә, минеке булмыйча, кемнеке булсын, минеке...
— Шулаймы? — дип гаҗәпләнгән булды Бамбыр.— Кылануыңа караганда, мин аны әллә җилдән туганмы яисә читтән килдеме икән әллә дип уйлаган идем. Алай булгач, син аны нигә бернәрсәсез урамга куасың?

— Нишләп урамга булсын ди, әнә бит өе бар.

— Ә-ә-ә, шулаймыни? Габдулла, яз, энем, болай диеп. Зәйнулла фәләнев диген, олы улы Сәйфулла фәләневкә, хатыны һәм имчәк баласы белән башка чыгарганда түбәндә күрсәтелгән әйберләрне бирде диген: пот ярым арыш оны, ике тәрәзәле, салам түбәле җәйге өй, икенче яше белән барган тана бозау...

— Нинди тана ди ул тагын!..

— Шаулама, Зәйнулла, шаулама, кешегә түгел бит, үз балаңа... Син, Габдулла, яз, энем, туктама!

— Язам, абзый!

— Яз! Өй салырга кырык баш бүрәнә диген...

— Көпә-көндез талыйлар бит, я алла, нәрсә карап торасың син... — дип, Зәйнулла абзасы Гобәй Көрпәгә карады.

— Ә-ә-ә, шулаймы? Аллаһе тәгаләне исеңә төшерденме, җир бит. Әти мәрхүмнең бөтен җыйганы сиңа калды өелеп. Без, бер тиенсез чыгып китеп, кайсыбыз кая таралып беттек. Хәзер хатын сүзе белән йөрисең син, бүрексез нәрсә. Хатыннар туймый ул. Әнкәсе исән булса, бу бала шушылай эт типкесендә йөрер идемени, ә?

— Үз малаеңны бел, миңа кысылма,— дип, Зәйнулла күзләрен ялтыратты.

— Мин сиңа әти урынына калганмын хәзер. Минем улым, бер йортта торса да, аерым өйдә тора. Бүген башка чыгам дисә — ярты дөньям аныкы...

Бамбыр да сүзгә кушылды:

— Ярар, Гобәйдулла абзый, тынычлан. Без бу эшне кызу чагында бетерик инде, төн кыска, ял кирәк барыбызга да. Сүзне менә болай алып китик.— Ул кабат йорт хуҗасына борылды: — Зәйнулла, менә болай: үзең, хатының, өч балаң. Улыңның: үзе, хатыны, кызы. Сез бишәү, алар өчәү. Ата кеше булуыңны исәпкә алып, сиңа дөньяның ике өлеше, малаеңа бер өлеше. Бөтен нәрсәне өчкә бүләбез дә, шуның бер өлеше улыңа тияр. Шуңа күрә аңа танаңны, бәрәннәре белән ике сарыгыңны бирәсең. Са-

рыкның берсен үзең бир, икенчесен ул сайлап алсын. Урмаган игенне сажинлап бүлегез, урганын көлтәләп. Һәркайсыгыз үзенә тигәнне үзе җыйнап алсын. Бәрәңгене буразналап бүлегез. Оят эш бу, беләм, тик башка чара юк, ничарага бичара булып беттегез инде. Бернәрсә дә эшләп булмый, Зәйнулла, үзең сәбәп иттең. Син, Габдулла, энем, яз барысын да шушыларның. Әгәр дә инде, Зәйнулла, безнең шушы әйткәннәргә риза булмасаң, иртәгә үк кәмиссия төзеп, бөтен нәрсәңне исәпкә ала башлыйбыз. Кәмиссиягә күрше-тирәдән дә ике-өч кеше кертербез. Сине дә, малаеңны да белгәнрәкләрен. Менә шул сиңа, әйтәсе сүзеңне әйт тә, без китик.

Зәйнулла байтак вакыт дәшмичә утырды, аннан соң гына теләр-теләмәс сүзләрен чыгарды:

— Влач булгач, нишләтергә кирәген беләсездер инде. Әйдә, сезнеңчә булсын...

Моңа каршы Бамбыр әйтте:

— Беләбез! Чөнки без унсигезенче елны партизан булып, мылтык тотып, ул влачны көрәшеп алдык, кан түктек аның өчен. Совет влачы бар вакытта синең кебекләргә авызлыкны да тиз табачакбыз. Син бит ир уртасын куган кеше, ике тапкыр солдат хезмәтен үтеп, сугыш, плин күргән кеше. Үз балаңнан үзең кызганасың, ярамый алай. Байлар җирен бүлгәндә, совет влачыннан файдаланып, иң алдан син йөрдең. Сикермә, Зәйнулла, ил каршында яхшы түгел...

— Сездә дә үсәләр малайлар, күрербез әле...

— Үсеннәр, амин! Тик, үзем исән булсам, улым, синеке кебек, күзләрен мөлдерәтеп, кеше күзенә карап ярдәм эзләмәячәк. Бетте шуның белән. Габдулла, чакыр егетне!..

Секретарь егет такта өйдән Сәйфулланы чакырып чыгарды. Теге картлар каршына килеп басты.

— Менә, улым, атаң белән сөйләшкәннән соң, аның ризалыгы белән чыгарган карарыбыз,— дип, Бамбыр Сәйфуллага сөйләшүнең нәтиҗәсен аңлатырга кереште...— Калган нәрсәләрне бүлешергә бабакаең ярдәм итәр.

— Ярар, энем, ярар, шулай итәрмен,— дип канәгать рәвештә баш какты Гобәй карт.

Аннары ул әле һаман тез өстендәге кәгазьләргә иелеп утырган секретарьга эндәште:

— Кая, Габдулла энем, язган киягазеңне бир әле монда, алай-болай ялгыш теркәп куймадыңмы икән.

Алып азрак караштырды да Габдуллага кире бирде.

— Я, Зәйнулла, шушының белән сүзне кире кайтмаслык итеп бетереп куйыйк инде без, син нәрсә әйтерсең...

— Җитәр... — Йөзенә тимгелләр бәреп чыккан йорт хуҗасы читкә карап утыруын белде.

— Син, Гобәйдулла абзый, ике-өч көн эчендә эшне бетереп куй. Шимбә көнне кичләтеп сугылып китәрмен өйгә кайтканда. Бүгенге эшнең азагын шунда сөйләшербез.

— Соң үзем керермен, энем, кәнсәләреңә...

— Юк, юк, йөрмә. Олы башыңны кече итеп әле дә күп йөредең. Я, ярар, Зәйнулла, исән бул, гаепләп калма, ил эше бит. Минем синең белән бүлешә торган малым юк. Бу бит киләчәк буыннарың өчен кирәк.

Капканы чыгып, зур урамга борылгач, Бамбыр секретарь егет Габдуллага шелтәле тавыш белән эндәште:

— Ничә тапкырлар әйткәнем бар сиңа, энем: шул язган киягазеңнең өске өлешенә җәпле сәнәк тәшереп куй, диеп. Югыйсә, кай ягы өс, кай ягы ас икәнен белеп булмый бит. Ярый әле Зәйнулла да укый белми...

Бамбыр Гобәйдулла яңалифне танымый иде әле...

Шулай итеп Сәйфулла белән Зөбәйдә көтмәгәндә башка чыктылар. Гобәй Көрпә, мал бүлешкәндә, тезгенне нык тотты. Ялан игенен дә бүлеп бирде, бәрәңгене дә, келәт игенен дә, малларны да. Яландагы өч кибәннең иң зурысын бирдерде. Энесе Зәйнулла абзасына каршы килә алмады. Басылды. Ике көн үтүгә бүлешеп беттеләр. Шул тирәдә гаугалы йортка юкны бар итеп йомышка кергән күрше карчыгы: «Хәнифәнең уң күз төбе кара янып чыккан, Зәйнулла биргәләгән, ахрысы»,— дип сөйләнеп йөрде.

Башка чыкканнан соң яшьләр ашау-эчүгә Кара Гобәйләргә күчтеләр. Ул турыда бабасы үзе сүз кузгатты:

— Синең, кияү, авыр чагың. Әйдә, бездә ризыкланып йөрегез хәзергә. Тора-бара күз күрер. Көзләр үтеп, игеннәр җыйналып беткәч, карарсыз аннан соң үзегез.

Нечкә итеп кырылган мыегы астыннан сизелер-сизелмәс кенә елмайган карт, казан тирәсендә уралган карчыгына:

— Син ничек, Садрикамал, каршы түгелсеңдер бит, нигәдер тавышың ишетелми монда? — дип эндәште.

— Әй, шушының теле...

— Ә, ярар алайса.

Атнадан артык бил турайтмыйча арыш урдылар. Бүленгән кырның бер очында — Зәйнулла белән Мәһинур, икенче очында — Сәйфулла белән Зөбәйдә. Бер-берсенә дошман түгелләр түгелен, тик ял итәргә туктаган җирләре аерым. Атлары булмагач, Сәйфуллалар куна яталар, ә тегеләр кичен авылга кайтып китәләр. Араларында иң авыры Зөбәйдәгә. Ярый әле баласы елак түгел, тик суыра инде, нык суыра. Шул атна-ун көн эчендә хатын сулыгып, ябыгып китте. Алсу йөзенә азрак сары йөгерде, күзләрендә ниндидер капыл килеп чыга торган сискәнү барлыкка килде. Арыш урагын кыса биреп, бодай өлгерде. Ташырга аты булмагач, урган арышына карап, нәрсә эшләргә белмичә башы катып йөргән чакта, Сәйфуллага Кара Гобәй ярдәмгә килде. Шимбә көн кич чәй эчеп бетергәч, уйланып утырган Сәйфуллага:

— Син, кияү, вакыт табып тиз генә Төхфәт бажаңа барып кил әле. Кара айгырын сатарга ниятләп тора бит әле ул. Илләә дә шәп хайван инде,— диде.

— Ә, шулаймы? Киттем мин,— дип капыл кузгалды Сәйфулла.

Тик бабасы аны җиңеннән тотты:

— Тукта! Менә сиңа унбиш тәңкә акча. Кем әйтмешли, маяга.

Сәйфулла, Төхфәтләргә барып кереп исәнлек-саулык сорашкач, шундук төп сүзгә күчте:

— Синдә, бажа, сатлык ат бар, ди бабай. Әйдә, карыйк әле.

— Ай, каравын карарбыз да бит, тик синең сәмән ягың ничегрәк соң?

— Әйдәле, әйдә, күрсәт, аннан соң сөйләшербез калганын,— дип ашыктырды Сәйфулла.

— Алай бик күрәсең килә икән, әйдә, күрсәткәнгә акча сорамам.

Абзар капкасын ачып, ярым караңгыга килеп керделәр. Бәйдәге өч-дүрт яшьләр чамасындагы кара айгырның күзеннән ут чаткылары, танау тишекләреннән ялкыннар бөркелеп тора. Төхфәтнең гомере буе итек-читек тегеп, күн белән булышкан куллары ялына тию белән, айгыр тынды. Тик дугаланып килгән муеныннан арт сыртына табан бербер артлы ике дулкын йөгереп үтте. Кара айгыр көр дә, елгыр да, матур да иде. Малны күргәч, Сәйфулла телсез калды. Ул аны бүтән вакытларда да күргәне бар иде. Тик ул чакларда айгыр Төхфәтнеке иде бит. Ә хәзер эш бүтәнчәрәк тора. Бер алдына чыкты ул айгырның, бер артына. Куллары калтыранды, тирләде, тамагы кипте.

— Әйдә, алып чык әле, бажа, ишегалдына бу хайванны. Яктырак җирдә карыйк әле үзен, аннан тоякларын да...

— Һә, күрсәтер ул сиңа тоякларын. Аның һәр тоягы саен бер баш кирәк. Әйдә, башың дүртәү булса...

Төхфәт үзе сөйләнде, үзе айгырны бертуктаусыз сөясөя, ишегалдына алып чыкты. Куе озын яллы, озын койрыклы, елкылдап торган кара күзле, кечкенә башлы иде айгыр. Ишегалдын бер итеп, кая басарга белмичә ыргылып-ыргылып сикергән бу изге җанга карап, сүз дәшә алмый озак басып торды Сәйфулла. Төхфәтнең куллары сикерергә ирек бирми башлагач, айгыр аягы белән җир тырнады, башын каера биреп, ирек эзләп карады. Ә Төхфәт һаман елмайды:

— Ошыймы?

— Һы... Күпне сорыйсың?

— Сиксән тәңкә!

Айгырга гашыйк булган Сәйфулла кесәсеннән Кара Гобәй биргән акчаны чыгарды:

— Менә сиңа, бажа, унбиш тәңкәсе, калганын яңа елга түләп бетерәм, сат миңа бу хайванны.

— Әзрәк сатулаш инде ичмасам, хәлеңә кереп, берәр ун тәңкәсен төшерермен, мужыт.

— Юк, кирәкми, төшермә! Моның хәтле асыл затка акча җәлләп торырга мине әллә карун дип беләсеңме?

— Һәрхәлдә, акыллы диеп әйтеп булмый инде сине, чамалы күренәсең ул яктан. Ярар, тот әйдә тезгенен, бергә яшисе көннәребез күп бит әле алдагы киләчәк гомерләрдә. Җитмешне түләрсең инде, шуның белән вәссәлам.

— Юк, сиксән дигәч, сиксән иде. Китер тезгенен, шуңа риза булсаң.

— Ярар алайса, килештек, бир кулыңны.

Кулга-кул сугышкач, Сәйфулла тезгенгә үрелде.

— Тукта, бажай,— диде Төхфәт.— Казәки чабуың белән тот. Игелеген шунда күрерсең, аллаһе боерса. Атландырып өйрәнмәгән, камыт күрмәгән, холкы усал түгел, бик тә бала-чаганы яратучан хайван үзе. Тик астын тазартканда сәнәк, көрәк белән сукканны яратмый. Абзар капкасын ачып кергәндә, хайванкай диеп иркәләп кер, яме.

— Ярар, ярар, бажа, шулай итәрмен. Бик әйбәт булды бит әле бу эш.

— Ярар, алып кит инде булмаса. Мәгәрич кирәкми, аның урынына, җигеп өйрәткәч, бахбайны Шарлыкка кунакка барып кайтырга берәр биреп торырсың инде.

Сәйфулла айгырны туры Кара Гобәйләргә алып кайтты.

— Ай-һай, кияү! Ирләргә генә хас зур тәвәккәллек күрсәткәнсең син. Игелеген күрергә насыйп булсын, бик тә асыл мал, берүк бәла-казалардан, яман күзләрдән саклый күр инде... — дип хуплап каршы алды аны бабасы.

Карлар ява башлаганда, тырышып эшләгәннәрнең игеннәре ындыр табагына ташылып, кибәннәргә кереп беткән иде инде. Кешенеке арасында, бик зурлардан булмаса да,

Сәйфуллаларның да кибәннәре утыра. Тик, сатып алган атның хакын түли-түли, Сәйфулла йөгенә башлады. Игеннәр нык уңганга, базарда аның хакы түбән, ә башка сатар нәрсә юк. Сарыклар да, үсеп җиткән бәрәннәр белән бергә иткә әйләнеп, базар аша үтеп, юк булдылар. Соңгы унике тәңкә бурычын Сәйфулла бабасы Кара Гобәйдән алып түләде. Кызык та, уңайсыз да хәлгә калды ул шушы унике тәңкә акча белән. Кичке ашны уткәргәч, кияве белән кызын озатырга чыккан Садрикамал, капканы япканда, Сәйфулланың кулына өч тәңкә акча төртте:

— Мә, кияү, бу акчаны, тегенең янчыгыннан үзе күрмәгәндә генә чәлдергәнием. Изге эшкә алынгач, гөнаһысы бик зур булмас әле, алла боерса. Ал, ал, менәтерәк. Яши биргәч, барыбер сездән кире әйләнеп кайта торган акча ул. Без картаябыз, сез көч аласыз. Аның янчыгында тагын бар әле. Мич чыгарганга Пачарлардан да тиясе әле, нима да төпли башлады — кулы һөнәр белә, аллага шөкер. Я, исән-сау кайтып җитегез. Баланың бите ачыла күрмәсен, карап бар кайтканда.

Икенче көнне, бабасының йөзенә карамаска тырышып, Сәйфулла аңа өч тәңкә акчаны бирде:

— Тагын тугызы кала инде, анысына янә берәр төрле жаен чыгарырбыз әле.

— Әй-йе, кияү, шулай инде, җан биргәнгә җүн бирә ди ходай тәгалә. Чыгар, чыгар жае.— Гобәйдулла карт, иреннәрен кыса төшеп, самавыр артында чәй ясап утырган хатыны Садрикамал белән Сәйфуллага карап елмайды: — Әмма, кияү, ул бурычны өч тәңкәләп түләп этләнмә инде, яме. Барыбер минем янчыктан. Сиздерми генә аласыз да бурыч түлисез. Без ул бурычны вәссәлам итеп, бит сыпырыйк та куйыйк инде. Югыйсә, Садрикамалның да гөнаһлары күбәеп китәр дип куркам.

Шушы сүзләрне ишеткәч, әчкән чәе ялгыш тын юлына китеп, иң әүвәл Зөбәйдә кылкынды. Яулык очы белән авызын томалады да, сәкедән төшеп, почмакка кереп китте. Сәйфулла да кызарып, тирләп чыккан йөзен кая яшерергә

белмичә, акчалы кулын сузган көйгә аптырауга калып утыра бирде. Тик Садрикамал гына үзен-үзе югалтмыйча, әллә ни исе китмичә, чәй ясавын дәвам итте:

— И-и-и, кара мунча ташы! Мин аны, алсам да, белеп алдым. Санаусыз акчасы булмас, нәрсә эшләр икән, белер микән, белмәс микән диеп сынавым гына иде сине, кара чуен...

Хәтердә калган ул авыр да, күңелле дә көннәрне уйлап, Зөбәйдә арба тарта, үзе елмая. Кара Гобәйнең күп ярдәме тиде аларга. Шуңа күрә аны үги дип уйламыйлар да, барысы да өзелеп яраталар, хөрмәт итәләр, зурлыйлар. Кара Гобәй һаман да шулай күп эшли, җайлап кына сөйли, кешегә ярдәмчел булып яши бирә. Картаеп барган Садрикамалын үзенчә ярата һәм аңа авыр көннәр күрсәтмәскә тырыша.

Арба тартып баручы Зөбәйдә, сагышлы елмаеп, истәлекләр дөньясында йөзә. Авылда әнкәләрендә калган сигез яшьлек кызы Сәвия, яшь тә өч айлык улы Мансур өчен көенми ул. Чөнки анда тынгы белмәс, шат күңелле әнкәсе Садрикамал бар, уйчан йөзле, аз сүзле, зур куллы, киң күңелле атасы Гобәйдулла бар. Бу гарасат заманда зур ышаныч, зур терәк алар Зөбәйдә өчен.

9

Эсседән әлсерәгән, арба тартып арыган алты хатын Карамалы авылына килеп кергәндә, өйлә җитеп килә иде инде. Авылдашлары Сорур апаның Карамалыга килен булып төшкәненә ун елдан артык. Сорурның әтисе белән Мөнәвәрәнең каенатасы бертуганнар. Татар туган эзли дигәндәй, юлаучы алты хатын Сорурларның капкасы төбенә килеп туктадылар. Утынлыкта агач кисеп маташкан ун яшьләр чамасындагы малай, балтасын тоткан көйгә, дәшми-тынмый, боларга карап тора башлады. Мөнәвәрә туза башлаган читәннән үрелеп аңа дәште:

— Әниләрең өйдәме, акыллым?

— Яланда эштә.

— Син Иншар буласыңдыр әле?

— Әй-йе.

— И-и-и, илаһым! Бигрәк үскәнсең икән. Өегездә кеше бармы соң?

— Дәү әни өйдә, керегез, апалар!

Башка хатыннар да телгә килде:

— Кереп тормыйк, Мөнәвәрә, вакыт юк бит. Юлчының юлда булуы хәерле.

Мөнәвәрә якын да килмәде:

— Китегез, кит, нишләп кермәскә ди. Бер ярты сәгать булса да тын алыйк ичмасам, бит-кулны юыйк.

Хатыннар икеләнеп торган арада, Сорурның каенанасы кабалана-кабалана өй болдырыннан төште:

— И-и-и, алланың рәхмәте төшкерләре, Мөнәвәрә кодача, син түгелме соң? Карагыз әле нинди бәхет иңгән безгә бүген. Әйдүк, әйдүк, керегез. Бүген иртән үк баш өянәгем кузгалып китте дә, шул басылмасмы икән дип, азрак ятып торган идем. Бу баланың утын чапканына түзеп ятып булмый: балта түтәсе белән лепкәгә сугалармыни. Әйдәгез, әйдә, керегез. Хәзер самаварымны куям, әзрәк хәл җыегыз. Әй, хода! Тагын дөнья нужасы баса башлады инде халыкны. Нәрсә эшләп йөрисез фурманнар өстерәп? Кая китеп барасыз?

— Ирләребез янына,— диде Мөнәвәрә.

— Кайда алар?

— Краевкада.

— Әй, аллакаем! Ат та үзем, бот та үзем дигәндәй, җәяүләп китеп барасыз түгелме соң? Байтак ара бит әле анда хәтле, ул табаннарыгыз ниләр күрә инде анда барып җиткәнче?!

Карчык үзе сөйләнгән арада самавырын кагып су салды, ут кабызып күмер өстәде. Хатын-кызлар, арбаны йортка кертмичә генә, салкын кое суы белән юынып алдылар да яшел чирәмгә чыгарып җәелгән зур киезгә тәгәрәштеләр. Исәпләре тиз кузгалырга булса да, барып чыкмады —

сәгатьтән артык вакыт үтеп китте. Кайнар чәйдән соң аларга бераз хәл керде. Алдагы барасы юлның озынлыгын тоеп, тагын юлга чыктылар.

Карамалы урләре йончытты яшь хатыннарны. Карамалы урләре... Юлны күп йөргән, яхшы атлы, яхшы дирбияле җитез ирләрнең йөрәге дә сыкрап куя шул сүзләрне ишеткәндә. Күпме көчләр түгелә, күпме тирләр ага, күпме камыт баулары, тәртә төпләре, тәҗеләр өзелә. Күпме ат сыртлары бөкрәя шушы урләрне менгәндә...

Ат көче белән түгел, алты хатын көче белән урмәләде фурман Карамалы урләренә. Маңгайдан аккан тир күзләрне әчеттерә, юешләнгән күлмәкләр тәнгә ябыша, тын кысыла, аяк-кулның хәле бетә, тамаклар кибә. Иелгән башны күтәреп, алга карарга йөрәк җитми — юлның очы тау үренең әллә кайсы төшләренә китеп югала. Күпме тартсаң да, күпме өстерәсәң дә, тауга урмәләгән юлның очы-кырые булмас, әллә кайдагы Краевкага һич тә барып җитмәс кебек тоела. Өч урне менгәнче өч кенә тапкыр туктап ял итте хатыннар. Ешрак туктарлар иде, Зөбәйдә белән Мөнәвәрә ирек бирми. Туктыйк дип тә әйтмәделәр, барыйк та димәделәр, зур тырышлык белән фурманны өстерәделәр дә өстерәделәр. Ял итәргә туктау белән, кайсы кай якка юл кырыена тәгәриләр. Теләкләре бер генә: шул Зөбәйдә белән Мөнәвәрә озаграк утырсыннар иде дә арыган аякларга тагын аз гына ял бирсеннәр иде. Кызышкан тәнне искән җилгә куеп, аз гына булса да суытырга иде дә, күзләрне йомып, бала чактагы кебек уйсыз-ваемсыз ятарга иде. Юк, ул ике хатыннан мәрхәмәт көтәрлек түгел. Яңа гына туктаганнар иде, шул арада менә күлмәк-яулыкларын караштырып, чабаталарын каккалап, үләннән яңа олтырак салып, әп-әзер булып торып та басканнар.

— Ягез, я! Нәрсә утырмага килгән яшь кызлар кебек җәелешеп утырдыгыз. Баргач утырырсыз да, ятарсыз да, торыгыз, тор!

Мөнәвәрә барысын да кузгата, юлга өнди башлады. Аның тавышы чыгу белән, Зөбәйдә дә арбаның тәртәләренә то-

тына, аңа ияреп, Рәйхана кузгала, аннан калганнары. Тагын тарталар арбаны, тагын этәләр. Карамалы үрләрен үткәннән соң, юл бөтенләй авырайды. Моңа хәтле таудан түбән яхшы ат булып кыланып чапкан Мөнәвәрә дә басынкыланды.

Бер текә үрне менеп җиткәннән соң юл читенә тәгәрәгән Миңҗамалның күкрәгеннән чыккан җанөзгеч сүзләр хатыннар күңеленә шом салды:

— Я ходай! Әгәр булсаң, мәрхәмәтеңнән ташлама. Шушы хәтле җәфалар күрсәтсәң күрсәт, тик без барып җиткәнче ирләребез генә китеп өлгермәсен. Әтисез калган сабыйлар хакына, карт-корылар хакына ялварам сиңа...

Арба тартып ярсыган йөрәкләрен баса алмыйча утырган хатыннар Миңҗамалга ябырылдылар:

— Авызыңнан җил алсын, юньсез, тәүбә диген! Бигрәк кирәкмәгән нәрсә уйлыйсың...

— Бу хәтле җәфаланып та, күрешә алмасак, нинди алла ди ул тагын?!.

— Гомер буе шулай тозсыз сүз сөйләде инде шушы Миңҗамал...

Фурманның арткы тәгәрмәче янына чүгәләп утырган Миңҗамал лышык-лышык елый иде. Хатыннар борынын тарткалап, яулык очы белән күзләрен сөрткәләп, бәләкәй генә булып бөрешеп утырган Миңҗамал янына җыелдылар. Байтак дәшми торгач, Мөнәвәрә телгә килде:

— Син, Миңҗамал, без эчтән генә уйлап килгәнне тышка чыгарып, күңелләргә шом салдың. Дәшмәсәк тә, барыбызда да андый уй бар инде. Бер ярты сәгать тирәсе генә тын алабыз да китәбез. Үлмәбез әле, калган юлны барып җиткәнче куабыз. Үргә каршы ашыкмыйк, ә түбәнгә таба күпме тизрәк йөгерә алабыз, шул хәтле чабарбыз. Син, Рәйхана ахирәт, тау түбәне булса, утыра алмыйча торып кала күрмә — көтеп торырга вакытыбыз юк...

— Ярар, ахирәт... — дип күзләрен сөртте Рәйхана.

— Аннан соң инде болай итәбез.— Мөнәвәрә сүзен дәвам итте.— Тау түбәненә, Рәйхана кебек итеп, тагын икә-

вебез утырып төшсен. Аз булса да аякларыбыз ял итәр ичмасам. Арбаны тыеп булышмыйк, тотынып йөгерик тә йөгерик. Тик карап йөгерик, арбабыз юлдан чыгып китмәсен.

Тагын кузгалдылар. Карамалы авылы да, тау артында калып, күренмәс булды. Хатыннар, шул кузгалудан, башка ял итәргә туктамадылар. Тик Софиновкага җитәргә берничә чакрым калгач кына, Бурлар Талы дип йөртелгән җирдәге инеш буенда баш-күзләрен сөрткәләделәр. Мөнәвәрә берсенә дә су эчәргә рөхсәт итмәде.

— Тешләрне чатнатырлык суык, эчә күрмәгез. Без хәзер чабып килгән атлар кебек кызыштык. Эчсәк, хәзер аяксыз калабыз, бара алмыйбыз. Авызларыгызны чайкагыз да тизрәк китәбез,— дип кисәтте.

— Минем Сәйфулламны шушыннан биш-алты чакрым җир үткәнче ике юлбасар куган. Арттан дүрт тапкыр аттылар диеп сөйли иде. Әй асыл да иде соң аты! Ике рәт кенә сыдырдым дип сөйли иде. Борын-борыннан ук, шушы таллыктан чыгып, юлбасарлар кеше талый торган булганнар. Егерме тугызынчы елның дикәбер башлары иде шикелле. Ут алынгач кайтып керде, бураннар тузды ишегалдында. Ул аты кызган, ул үзе — икәүләшеп кая басарга белмиләр менә...

Чыннан да, куе таллык белән капланган Бурлар Талы шомлы урын иде. Яшь киленнәр, Зөбәйдәнең сөйләгәнен тыңлап бара-бара, шүрли калдылар:

— Хәзер шул юлбасарлар килеп чыкса, нәрсә эшлибез инде, әйдәгез, тизрәк атлыйк, — диештеләр.

— Миңа чатан диеп тимиләр инде, Миңҗамалның баласы бар, Зөбәйдә белән Мөнәвәрәгә дә, болары төпкә җигелеп килеп йончыганнар диеп, кагылмаслар. Алай-болай килеп чыксалар, ике яшь киленне бирик тә китик,— диде Рәйхана.

Мөнәвәрә, елмаюын тыя төшеп, Рәйханага бармак янады.

— Я, телеңә салынма, түгәрәк җирләрең киленнәрнекеннән ким түгел, сине дә читкә куеп тормаслар.— Аннан кырысланды.— Ягез, кузгалыйк! Нинди бурлар, юлбасарлар булсын ди монда. Ил өстенә килгән әнә илбасарлар, бөтен халык илне саклап алып калыр өчен туплана.

Бер генә урамлы рус авылы Софиновкага килеп кергәч, хатын-кыз шомлана төште. Бәләкәйдән үк татар авылында үсеп, ипи белән тоздан башка рус сүзе белмичә, Зиреклебаштан беркая да чыкмыйча яшәгән хатыннар бу авылны тизрәк үтеп китәргә ашыкты. Бәхетсезгә җил каршы дигәндәй, авыл уртасына җитәрәк, арбаның ике тәртәсенә аркылы кадакланган шомырт агачы суырылып чыкты. Нәрсә эшләргә белмичә, бераз аптырап тордылар да, юлда яткан ташны алып, таякны кире кадакларга керештеләр. Бу эшкә бүтәннәргә караганда Рәйхана остарак булып чыкты. Тик таяк элекке кебек нык беркелеп бетмәде. Шулай ни эшләргә белмичә аптырап торганда, арба тирәсенә сары чәчле, зәңгәр күзле, төрле яшьтәге рус балалары җыйналып өлгерде. Арбаның бер артына, бер алдына чыктылар, нәрсәдер сөйләнделәр. Кайберләре кызыксынып арба янына ук килделәр. Мөнире өчен курыккан Миңҗамал аларны куа башлады. Бала-чага, көлешеп, төрлесе төрле якка чәчелә дә тагын арбаны уратып ала. Шул вакыт болар янына кулына өч җәпле агач сәнәк тоткан, авызына кәкре трубкасын капкан олы яшьләрдәге бер рус агае килеп туктады:

— Здоровы, молодки? — дип исәнләште җирән агай.

Хатыннар башта шым булдылар, аннан соң гына берсе телгә килде:

— Әй, ходаем, нәрсә ди?

— Исәнләшә бит.

— Что случилось? — дип кызыксынды агай һәм арба янына якынрак килде.

Зифа араларында русчага остарак иде, ул җавап бирде:

— Вәт, дәдә, тәртә паламался бит, низнай инде...

Карт, тәртә башын күтәреп карады да, янында уралган зәңгәр күлмәкле малайга нәрсәдер боерды. Карт сүзен әйтеп бетерүгә, ике малай каядыр торып йөгерделәр. Аз гына вакыт үтүгә, малайлар чүкеч, кадаклар алып килделәр. Эшкә керешкәнче, карт икенче малай кулыннан тоткалы зур чүлмәкне алды да Зифага сузды:

— Пейте квас.

Мөнирен күтәреп фурман артында басып торган Миңҗамал шундук телгә килде:

— Кит, урыс кулыннан ала күрмәгез! Гөнаһысы зур була ди аның шәригать буенча.

Зифа, берни булмагандай, чүлмәкне карт кулыннан алды да куас эчәргә тотынды. Эчте дә Мөнәвәрәгә бирде. Мөнәвәрә исә кулыннан ычкындырмыйча гына Мөниргә эчерергә тотынды:

— Үзең эчмәсәң, балаң эчсен, юньсез нәрсә. Кеше аңа изгелек эшләп тора, ул — үзенә күрә түгел — урыс дигән була.

Бала чыннан да нык сусаган иде. Йотлыга-йотлыга, ике кулы белән тоткалы чүлмәккә ябышып эчте дә эчте. Ул эчкән саен, чуар чәчәкле күлмәге астыннан корсагы түгәрәкләнгәннән-түгәрәкләнә барды. Болар эчкән арада карт, трубкасын төтәтә бирел, арба тирәли әйләнеп чыкты. Буш чүлмәкне кулына алгач, арбага карап телен шартлатты, соклануын яшерә алмады.

Хатыннар кузгала башладылар. Салкын куас эчкәч, аларга хәл кереп китте. Софиновкадан соң Нарыс Тау, Чебенле, Тебет һәм исемнәре истә калмаган тагын берничә эреле-ваклы татар-башкорт авылларын үттеләр. Краевкага якынлашкан саен, авыл аралары кыскарды. Олы Себер тимер юлына якынлашу сизелә иде. Краевкага килеп җитәр алдыннан Зим елгасының теге ягында башкорт авылы Чурай күренеп үтте, аннан соң хатыннар, арба өстерәп, Кармыш авылына килеп керделәр. Авыл уртасында арба артыннан килгән Рәйхана егылды: гарип аягы чыдамады.

— Әй, ахирәткәйләрем! Күбесенә түзгәч, әзенә генә түзегез инде, берүк ташлап китә күрмәгез мине, балаларым хакына, Миңлебаем хакына, бергә үткән юлыбыз хакына...

Миңҗамал Зөбәйдә белән Мөнәвәрәгә эндәште:

— Инде ни күрсәк тә күрербез, калдырмыйк Рәйхананы. Барсын утырып.

Кармышны чыгып, күпмедер араны үткәч, Краевка элеваторының башы күренде. Бу вакытта кояш офыкка якынлашып, көтү кайтыр чак җитеп килә иде инде. Хатыннарның өс-баш тузанланган, аякларындагы чабаталар тузып, мыек чыгарып бетергәннәр иде. Мөнәвәрә туктарга кушты. Аның әмере кыска булды: бу хәлдә Краевкага кереп, ирләр күзенә күренмәскә! Кем килгән — Зиреклебаш хатыннары килгән дисеннәр. Өстегезне кагыгыз, селкегез, юыныгыз — әнә сезгә Кармыш инеше. Аяк-кулларыгызны юыгыз, баш-күзләрегезне карагыз, чәчләрегезне кеше рәтенә китерегез.

Шулай сөйләнә-сөйләнә, үзе капчыгын чиште дә баш яулыгына төреп салган бала итәкле, эре чәчәкле бик матур күлмәген алып киде. Аякларына балтырының уртасына җитеп торган, ак шнурлы, биек үкчәле, ялтыравык кара ботинкалар киде. Башына исә, артка тартып, зур роза чәчәкләр төшкән кара яулык бәйләде.

— Кит, Мөнәвәрә! Биек үкчәле ул нәрсәң белән матур күлмәкләр киеп, үзебез фурман тартып, кеше көлдермик инде...

— Башында акылы бары көлмәс. Ә көлгәне көләр, аларның авызын томалап булмый. Әллә күрәм тагын, әллә юк Галиулламны, тузанлы күлмәкләр киеп, арып-талган көйгә күңелендә каласым килми. Алар өчен безнең бүгенге килүебез бәйрәм булырга тиеш. Зур бәйрәм! Ишетсен колагыгыз! Күзегезне чылатып, аларның җанын ашамагыз. Нәрсә теләсәләр, шуны кылансыннар, ирек куегыз! Әйбәт итеп үткәрегез бергә булган минутларны. Бөтен нәрсәне дә әйбәт диегез, бала-чагалар, әти-әниләр исәннәр диегез, игеннәрне җыйныйбыз диегез. Менә шул сезгә, исегездә тотыгыз.

Хатыннар тиз арада кагынып-юынып, өс-башларын тө-

зәткәләп алдылар. Миңҗамалдан башкаларының аякларында кайсысының чүәк, кайсысының резин галуш иде. Рәйхана, гарип аягына тирән эчле галуш кия-кия, зарланып куйды:

— Кешеләр кебек бәхетем булып, шул ялтыравык урыс ботинкаларын киеп булмады инде, гомер үтеп бара заяга...

Хатыннар Краевкага килеп җиткәндә, кояш баерга күп калмаган иде инде.

10

Алты хатын сәфәрнең максаты булган Краевкага килеп керде. Авыл якынлашкач, Рәйхана түзмәде, арбадан төште.

— Кыен булса булыр, төшим әле,— диде ул.— Болай кукраеп йөк өстендә бару оят.

Авылга кергәч тә уң якта тимер коймалы зур мәктәп бинасы күренде. Коймага эчке яктан сырышкан ирләрнең исәбе-хисабы юк иде.

— Кайсы авыллар сез? — дип сорады аларның берсе.

— Зиреклебашлар.

Бу хәбәр ирләр арасында дулкын булып үтте, көлгән, шаярган тавышлар да ишетелми. Фурман өстерәгән хатыннар, туктап тормыйча, мәктәп капкасына таба атладылар. Аларны күргән ирләрнең күзләреннән яшьләр чыкты. Бу хатыннар әллә кайларда торып калган тук һәм тыныч тормышның кадерле бер кисәге иде. Бергә-бергә җир сөреп, печән җыеп, ашлык сугып, бала үстереп яшәгән бәгырьләре бит. Ни булды бу дөньяга? Ниткән сугыш булды соң әле бу? Кемгә кирәк соң әле ул? Кая аларның җигеп чапкан елгыр атлары, бала-чага тулы өйләре, гәпләшеп утыра торган кечке капка төпләре? Болар берсе дә юк. Алар урынына алда дәһшәтле, фаҗигале сугыш. Ут эченә керәсе бар. Фашистны куып җибәрәсе...

Шулвакыт кемнеңдер:

— Мөнәвәрә-ә-ә... — дип кычкырганы ишетелде.

— Әй, ахирәт, синең Галиуллаң тавышы түгелме соң, карале.

Рәшәткәнең эчке ягындагы кешеләр арасында Галиулланың башы яртылаш күренеп алды да тагын юк булды. Баш өстенә күтәрелгән ике кулы, очарга талпынган кош канатлары кебек селкенә, юлда туктап калган хатыннарга ниндидер серле ишарәләр ясый сыман иде. Сырып алган халыкны ерып, Галиулла рәшәткә янына үтте:

— Шушы урам буйлап барыгыз да, беренче тыкрыктан сулга борылып, икенче урамга чыгыгыз,— дип кычкырды ул. Әнә-ә-ә, күренеп тора моннан да, биек тупыллы йорт. Мин хуҗа белән сөйләшеп куйдым, шунда туктагыз. Хуҗа бабай Шәрифҗан исемле, хатыны Зөләйха түти. Мин хәзер, рөхсәт сорап, ирләрегезне җыйнап алып бармын.

Галиулла әйткән йорт ишегалдында аларны башына кара түбәтәй кигән илле биш-алтмыш тирәләрендәге бер бабай каршы алды:

— Бик хуш киләсез, чибәркәйләр! Әйдүк, әйдүк! Хәзер мунчага ут төртеп җибәрәм, килүегезгә Галиулла мунча ягарга кушкан иде. Үтегез, өс-башларыгызны караштырыгыз. Йөгегез өчен кайгырмагыз, үзем карармын. Бар нәрсәгез үз урынында булыр.

Хатыннар ишегалдындагы кое улагында шешенгән аякларын юарга тотындылар. Салкын кое суы белән тулы улакка ялангач аякларын тыгып байтак утырдылар. Тик табаннары кабарган аяклар, җилсенгән баш-күзләр, салынып төшкән куллар тиз генә хәл ала алмады. Бик зур авырлык белән кузгалып, хатыннар капчыкларын бабайның келәте янына ташыдылар. Хуҗа карчык, күршеләрдән алып чыккан ике чиләк сыешлы самавырны куеп, сәкегә табын әзерли башлады. Җилгәннәренә сәгатьтән артык вакыт үтеп, караңгы төшкәндә, урам капкасы ачылды — ирләр күренде. Әзмәвердәй сигез ир килеп кергәч, өй эче кысрыкланып та, күңелләнеп тә китте. Миңлебай үзенең күршесе Хәмитне, ә Сәйфулла Гыйниятне алып килгән иде. Зиреклебашның башка егетләре, Галиулланың әйтүенә караганда, бүтән взводта икән дә, аларның командиры, сезнең хатыннарыгыз юк анда дип, җибәрмәгән икән. Тик

Сәләх белән Мәҗитне, хатыннары килгән булгач, бүтән взводта булсалар да, җибәргәннәр. Сигез ирнең бишесе сәкегә менеп утырып, өчесе идәнгә урнашып, табын ачтылар. Ашъяулык ит-май, пешкән күкәй, вак бәлеш, төче күмәч, бавырсак, казылык, төрле зурлыктагы пәрәмәчләр, тагын әллә нинди нигъмәтләр белән тулы иде. Яулык очлары белән күзләрен сөртә-сөртә, хатын-кызларның кайсысы табынга утырды, кайсысы, аяк өсте торган килеш, ирләрен сыйлады. Алар барысы да гомер буе күп һәм авыр эштә эшләп, таза ашап өйрәнгән, икмәк үстереп, мал карап көн күргән ир-егетләр иде. Соңгы көннәрдә ризык туйганчы эләкмәгән, ахрысы, нык итеп тавыш-тынсыз гына ашадылар. Ике чиләкле самавырны эчеп бетергәч, табын яныннан аерылып чыгып, ирле-хатынлы мунча керә башладылар. Бер пары чыгуга — икенчесе, анысы чыгуга — өченчесе. Аннары тагын барысы да табын янына җыйналдылар. Табыннан кузгалганда, барысының да кыяфәтләре тук, хәрәкәтләре салмак иде. Ярты сәгать үтәр-үтмәс, кем кайда урын табып, хатыннары белән парлашып, йортның төрле почмакларында — печәнлектә, келәт эчләрендә тирән йокыга талдылар.

Өй эчендә хуҗалар белән Гыйният кенә утырып калды. Зөләйха җиңги, күз яшьләрен сөртә-сөртә, табында калган азык-төлекне, савыт-сабаны җыйный иде. Шәрифҗан абзый дәшми-тынмый гына тәмәке көйрәткән кунагына герман сугышында күргәннәрен сөйли башлады:

— Анда кергәндә, энем, аллага тапшырып керәсең инде. Чөнки әллә кире чыгасың, әллә юк. Якты дөньядан берәүнең дә туйганы юк бит, яшисе килә. Хәзерге сугышта ничектер, анысын әйтә алмыйм, тик әүвәлгесендә рукапашныйга өч солдатның бер булып кергәне кулай иде.

— Ничек инде ул өчеңнән бер булып?

— Берең уртада, икең ике як кырда. Уртада барганы иң елгыр булырга тиеш. Ул чәнечкәндә дә тирә-яктагының барысын да күрергә, барысын да чамаларга тиеш. Алай-болай берең егылса, туктап, нәрсә булды икән диеп, иелеп

тормагыз. Бетсә, беткән инде ул, әгәр яраланган икән, азактан эзләрсез. Ялан, ачык җирдә мылтыкны ташлама иде син. Безнең мылтык аларныкыннан шәп иде. Суга төшсә дә, ком тулса да, чыдый, алып азрак селкисең дә тотынасың атарга. Тик акуп эчендә озыная да куя инде — анда уңайсыз. Акуп эчендә сугышканда, иң уңае теге бәләкәй көрәк инде. Бер кырын әзрәк игәүләп алсаң, балта кебек җиппәрә инде чапканда...

Тып-тын йөргән карчыгы Шәрифҗан картны орышырга кереште:

— Кит инде, әй! Төнгә каршы әллә нәрсәләр исеңә төшерәсең. Ят, улым, бар, абзаң ул, тыңлаучы булгач, төне буе сөйләргә риза.

— Һе-е, әйтер идем инде, кеше бар, — диде моңа каршы карт. — Мин бит аңа, баргач, аптырап тормаска өйрәтәм. Безнең камандир рут яңа килгән салдатларны рукапашныйны белгән салдатларга беркетеп куйдырта иде. Шуннан әллә күпме вакытлар тегеләрне атарга да, кадарга да өйрәтә торган идек. Сугыш бит ул, көлтә ташу түгел.

— Нимесләр көчкә ничекләр, алдырып буламы аларны? — дип кызыксынды Гыйният.

— Төрлесе бар инде, тик безнең халык ныграк — пахутка да, суыкка да. Нигә икәнен белә алмадым, иллә аларны бет тиз баса инде. Безнең кебек кайда туры килде шунда юына белмиләр алар, җылы су кирәк аларга. Шуңа диеп уйлыйм мин. Фрунтта ни хәтле булдыра аласың, шул хәтле тәнне чиста тотарга кирәк. Аннары юк-бар малга кызыкмагыз, улым. Андый җирдә, сугыш булгач, алтыны да очрый аның, бүтәне дә. Шуңа кызыккан салдат — салдат түгел инде. Күрәсең, сугышка кергәндә дә шул алтынын уйлап керәдер ул. Иң кирәге — бер сынык икмәк, фләгеңдә әзрәк аракы яки су, капчыгыңда зур гына таза чүпрәк. Тик ефәк булмасын инде, канны туктатмый ул. Аракы дигәннән, кыш көне фләгедәге су туңа, шуңа күрә аракы я спирт җайлырак.

Озак утырдылар Шәрифҗан абзый белән Гыйниятулла сугыш турында сөйләшеп. Өч елын окопта үткәргән Шәриф солдат күп нәрсәләр сөйләде.

Алар аерылышканда, Зим артыннан таң беленеп килә иде.

Икенче көнне иртән мылтык уенына чыгып йөгерешкән ирләрен озак көтте хатыннар. Көне буе көттеләр, ирләр күренмәде. Башка ирләр кайтты, ә алар юк. Кич булды, караңгы төште, итле ашлары дүрт чиләкле зур казанда әллә кайчан пешеп, әллә кайчан суынып, куерып, бәрәкәте китеп бетте. Алар аны тагын җылыттылар, аш тагын суынды, ә ирләре юк та юк...

Алты хатын ул кичне капка төбен саклап үткәрде. Караңгы төшеп, әллә никадәр вакыт үткәч кенә, элеватор ягыннан ирләрнең сафларда җырлап килүләре ишетелде:

Армия-а-а әзе-ер бул,
Буржуйлар суза-алар кул...

Бер сәгатьтән ирләре җыйналып килеп тә җиттеләр. Тик Гыйният белән Хәмит кенә юк иде. Арыган булсалар да, ирләр шат күңелле иде, чөнки бу юлы аларны иртәгә көндезге икегә кадәр җибәргәннәр...

Таң атып килгән чакта урам яктан тәрәзә кактылар:

— Тревога, тиз булыгыз, торыгыз җәтрәк!

Бу Гыйният иде. Барысы да сикерешеп тордылар. Әпентөпен киенә башладылар. Келәттән чыккан Галиулла аптыраулы тавыш белән сорады:

— Нәрсә булды, Гыйният, әллә озаталармы?

— Командир: «Тагын бер сәгатьтән төяләбез»,— диде. Әйдәгез!

Елаган хатыннардан арына-арына, ирләр мәктәп ягына йөгерештеләр. Барлык дөньяларын онытып, хатыннар да шул якка китте. Алар барып җиткәндә, ирләрен исемлек белән барлыйлар иде. Ярты сәгать вакыт үтмәгәндер, ирләрне, сафтан чыгармыйча, элеватор ягындагы тимер юлда торган кызыл вагоннарга таба алып киттеләр. Шуны күргән хатыннар барысы да Шәрифҗан абзыйның өе ягына йөгерделәр. Калган азык-төлекне ничек туры килде шулай капчыкларга тутырып, элеватор ягына ашыктылар. Иң арттан

иңенә ике зур капчык аскан, кулларына ике төенчек тоткан Рәйхана титаклый иде. Тыңламаган чатан аягына чыккан ачуын ике күзеннән коелган күз яшьләре белән юарга тырышып атлый иде ул...

Ирләр китәргә ярты сәгать кала һәр вагон эченә бәйләме чишелмәгән шинельләр ыргыттылар, икешәр әрҗә консерва куйдылар, унар кирпеч икмәк бирделәр.

Үзәк өзгеч тавыш белән паровоз сызгыртты, вагоннар тартылып куйды. Кузгалган вагоннарга ияреп, хатыннар йөгереште, вагон эченнән ирләре кул болгадылар. Чыккан төтен, пар эчендә күмелгән хатыннар, поездга иярә алмыйча, артта кала башладылар. Вагон ишегенә бер кулы белән тотынып, бөтен гәүдәсе белән тышка асылынган Мәҗит ияргә тырышып йөгергән хатыны Асиягә ачыргаланып кычкырды:

— Кал инде, Асиякәем, йөгермә инде, кал инде, йөрәккәем...

Ирләр китте. Вагоннарга төялеп хатыннарның тормыш терәкләре, балаларының аталары, өйдәге картларның уллары китте. Торып калган хатыннарны нужалы еллар, ялгызлык, туктаусыз ашарга сорап елый торган балалар, ирләре бүтән аяк басмаячак юллар көтә иде.

Мең тугыз йөз кырык бернең август аенда Зиреклебаштан чыгып киткән унсигез игенчедән сугыш беткәндә бары тик өчесе генә әйләнеп кайтачак иде.

11

Хатыннар сәке тирәсенә утырышып, чәй эчә-эчә, киңәш итәргә тотындылар. Йончыган аяклар бер генә көн булса да ял сорый, ә йөрәкләр сүлпән тибә иде. Кайтасы юл хәзер танышлыгы, озынлыгы белән хатыннар өчен әллә ничә тапкыр авыррак күренә.

Шәрифҗан абзый хатыннарның кайгырышып сөйләшкәнен тавыш-тынсыз гына тыңлап утырды да сүзгә кушылды:

— Сез, булмаса, болай итеп карагыз. Илибатыр янында ат белән иген китерүчеләр күп була. Мөгаен, Зиреклебаш ягына кайтучылар да очрар диеп уйлыйм. Карамалылар, Чебенлеләр, Каенүзәкләр, аннан Сафиныфка урыслары. Өрмәк нимесләре...

— Кит. Шәрифҗан абзый, ниткән нимес ул тагын? — дип сорады Зөбәйдә.

— Нигә, үзебезнең нимесләр. Нимеснең бары да фашис булмый бит инде, алар арасында да әйбәт халык бар.

— Каян бу якларга килеп чыккан алар?

— Әби патша вакытында ук күчеп килгәннәр бу якларга. Бик бай аларның калхузы, үзләре бик тә эшчән инде. Алай-болай туры килсәләр, куркып, утырмый кала күрмәгез тагын. Барыгыз, бар, белешегез!

— Кит инде, илаһым, таныш-белеш булмаган чит ирләргә утырып юлга чыгуы да инде...

— И-и-и, сеңелкәйләр! Сез андагы ирләрне барып карагыз, аннан сөйләрсез. Аларның күбесе малай-шалай да карт-коры бабайлар бит.

Зөбәйдә шәлен ябына-ябына ишеккә юнәлде:

— Ягез, күп сөйләнеп вакыт үткәрмәгез! Мөнәвәрә, кузгат барысын да, юлга әзерләнә торыгыз, мин барыйм әле, чыннан да, бала-чага бәхетенә берәрсе очрамасмы икән? Өйгә кайтырга кирәк тизрәк, бала-чага янына.

Ул, элеватор янында җыйналган йөкләр тирәсендә байтак йөргәч, морадына иреште. Билен биштән буган, ак сакаллы, зур куллы, көләч йөзле бер бабай үзе эндәште:

— Кызым, берәрсен эзлисеңме әллә?

— Мин, бабай, Зиреклебаш ягына баручы буш олаучы булмасмы икән дип йөри идем. Болай төбәп эзләгән кешем юк үзе.

— Ай-һай, кызым, таба алырсыңмы икән. Ул як хәзер тискәре санала бит. Үзең син Зиреклебашныкымыни?

— Әйе, бабай, Зиреклебашныкы. Син үзең кайсы авылныкы, бабай?

— Мин, кызым, Каенүзәктән. Ишеткәнең бардыр бит?

— Бә-ә-әй, нишләп булмасын, бар ишеткәнем. Қаенүзәк бездән утыз чакрымнар чамасы гына бит ул. Әй, бабай, син безне апкайт инде үзегезнең авылга хәтле генә булса да. Ирләребез янына килгән идек. Барыбыз да Зиреклебаштан. Инде атларга һич хәлебез калмады. Өстәвенә, беребез чатан да җитмәсә.

— Атыгызга ул-бу булдымы әллә?

— Атыбыз юк шул.

Бабай, ышаныргамы-ышанмаскамы дигәндәй, беравык Зөбәйдәгә карап торды.

— Бабай, ходай хакы өчен, ал инде син безне, калдырма,— дип ялварды Зөбәйдә.— Хакын да түләриек. Тик, бабай, фурманны гына так, үзебез арба артыннан җәяү дә атлариек...

— Әйдә, кызым, без болай итик, булмаса. Сез җыйналып килегез тиз генә, мин монда өйлә авышуга игенне бушатырмын диеп уйлыйм, иншалла. Атларым таза, бричкам майланган. Юнен күрербез әле бергә-бергә, барыгыз да килегез!

Хатын-кыз тиз җыйналды. Зөбәйдә кайтып кергәч, барысының да күңеле кузгалды. Әле күрмәгән, белмәгән әллә нинди бабайга рәхмәтләр укый-укый, әйберләрен арбага тутырдылар, шулар арасына Мөнирне дә чыгарып утырттылар. Бик күп рәхмәтләр укый-укый, йорт хуҗалары белән хушлаштылар. Озата чыккан Шәрифҗан абзый белән Зөләйха җиңги хатыннар биргән акчаны алмады:

— Қирәкми, кирәкми, безнең халыкта булмаганны кыланмагыз. Мондый афәт заманда ни бит белән алырга кирәк, ди. Хуш иттек, юлыгыз җиңел булсын да, иптәшкә ходайның изге бәндәләре очрасын...

Өйлә авыша башлаганда, Қраевкадан пар ат җиккән, артына бәләкәй фурман таккан арба чыкты. Андагы салам, буш капчыклар өстенә елаудан күзләре шешенә төшкән алты хатын утырган иде. Күп тә үтми, ирләре китеп барган тарафтан авылга похоронкалар килә башлаячагын да, бу сугышның, үтә дә рәхимсез булып, дүрт елга сузылачагын, үзләреннән бик күп көч, түземлек, батырлык таләп итәчәген дә алар әле белми иде...

ХИКӘЯЛӘР

ҠАРБЫЗ СУГЫШЫ

...Авыл ягыннан колхозның яшелчә бакчасына таба җигүле пар ат узып бара. Анда яшелчә бакчасы бригадиры Төрек Кәрим һәм илле яшьләр чамасындагы ревкомиссия члены Лотфрахман утырган.

Кәримгә Төрек кушаматы этисеннән йогып калган. Үзе исә ул басмачыларга каршы сугышта яраланып кайткан кеше. Башта ул үзенең тау буендагы бакчасында Урта Азиядән алып кайткан орлыклардан кавын-карбыз үстерә башлый. Аның кайтканын зарыгып көтеп алган Гарифәсе дә үзе кебек уңган булып, алар бәрәңге белән суганнан бүтән нәрсә үстерә белмәгән авыл халкына ике-өч ел эчендә кавын-карбыз тәмен татыталар. Колхозлар оеша башлау белән Кәрим, төрле орлык тутырган әлеге эреле-ваклы капчыкларын тотып, колхозга керә. Керә дә Эстәрле елгасы буендагы Шакир ташы диеп йөртелгән урында яшелчә бакчасы үстерә башлый. Баштарак моңа бик игътибар итеп бетермәгән председатель Габсаттар, колхозга кавын-карбыз сатудан килгән файданы сизгәч, яшелчә җирләрен киңәйтергә ризалык бирә.

Яшь чакта чибәр Гарифә артыннан тимерче Барый белән Кәрим икәү йөргәннәр иде. Урта буйлы, киң күкрәкле, гел елмаеп торучан кара күзле егет иде Барый. Нәрсәсе белән кызыктыргандыр Кәрим, Барый аңламады — Гарифә Кәримгә чыкты. Дошман булуын булмадылар. Тик яшьтән килгән дуслыклары көл астында калган учак кебек сүнә барды. Гарифәгә хәтере калып йөрде-йөрде дә Барый, Түбән оч Нәфисәне алды. Аларның Фәрит исемле малайлары

туды. Шул малай үсеп буйга житте. Үскән саен кыюлыгы, барлык эшне җиренә җиткереп эшли белүе дә артты. Нинди генә айгыр-аргамакларга атланып җил-буран уйнатканы юк аның? Кулы белән ялыннан эләктерсә, өстенә менмичә калмый. Җырга да, биюгә дә бик оста. Сабан туйлары вакытында Габсаттар председатель аны чабышкы сыртына үзе күтәреп атландыра, чабыштан килгәч, үзе күтәреп ала да авыл картлары янына илтеп бастыра... Бераздан инде Фәрит сөлге тотып көрәшкә чыга. Көрәшүе дә гел үзеннән зуррак малайлар белән. Ул да булмый, Фәритне колга башында күрәсең. Капчык киеп йөгерешүдә янә аны уза алган малай юк...

Менә шул барына да өлгер Фәрит оештыра инде Кәримнәрнең карбыз-кавыннарына каршы «сугыш»ны. Әче телле малайлар аны «Төрек сугышы» яисә «Карбыз сугышы» дип атый. Карбыз дигәне тавык күкәе хәтле булыр-булмас, алар Шакир ташы янында урала башлыйлар. Кайсысы кичкырын бозау эзләгән булып йөри, кайсысы балык тоткандай итеп бакча янында бутала. Тик Кәрим дә бик сизгер шул. Аның бакча каравылларга ике карты, бакчачы кызлары бар. Эләктерсәләр, малайларга бик каты тимиләр тиюен, бабайлар колак бора, ә кызлар... Ай-ай, каян табалардыр ул кызлар шул зәһәр кычытканнарын. Карбыз эзләп «эләккән» малайлар ике-өч көн артларына утыра алмыйча йөриләр. Җитмәсә тагын өйдәгеләр көлә: «Нишләп гел басып торасың, карбыз ашаттылармы әллә?»

...Кәрим сөйли торган сүзен кинәт кенә икенчегә борды:

— Лотфрахман абзый! Син бит артиллерист булган кеше. Күптән күргәнең юктыр, чын сугыш күрсәтимме үзеңә?

— Нинди сугыш ул тагын?

— Әнә, Кәҗә тавына кара әле!

Кәҗә тавы юлдан ерак түгел. Йөз-йөз илле метрлар чамасы булыр. Тау башындагы чокыр эчендә ниндидер башлар күренә. Шул яктан искән җил аларның сөйләшкән

авазларын җиткерә. Малайлар ара-тирә болар ягына окоптан нәрсәдер ыргыталар.

— Карбызга нәфесләре бик зур шайтаннарның. Өч көн рәттән инде бакчаны басалар. Аптыраш әле, ничек кенә туктатырга шуларны? Син, Лотфрахман абзый, атларның башын тотып тор, ә мин сиңа тегеләрнең кәсебен күрсәтим.

Кәрим олаудан җитез генә сикереп төште. Шул чагында окоп эчендә боерык тавышы ишетелде һәм окоптан зәңгәр күлмәкле малай чыгып басты.

— Шушы инде Барый малае Фәрит,— диде Кәрим көлемсерәп, үзе, чыбыркысын кулына алып, тауга таба атлады.

Фәрит азрак болайга таба карап торды да тау буен яңгыратып:

— Бүген дә сугышмыни, Кәрим абзый? — дип кычкырды.

— Сугыш, сугыш! Бүген дә сугыш! Юкса күп шаяра башладыгыз!

— Лутчы килмә, Кәрим абзый, барыбер без җиңәрбез! Лутчы килмә!

Кәрим җавап урынына кизәнеп торып каеш чыбыркысын шартлатты да томырылып тау үренә таба йөгерде. Фәрит урыныннан кузгалмыйча гына боерык бирде:

— Артиллеристлар, алга!

Өч малай окоптан бәләкәй кул арбасы сыман ике тәгәрмәчле бер нәмәрсә тартып чыгардылар. Фәрит кул селтәүгә, елга буйларын яңгыратып туп шартлады. Гөрселдәгән тавышы тугайларга таралып, каршы тауларга барып бәрелде дә кире әйләнеп кайтты. Ул да түгел, куе төтен арасыннан Фәрит янә кычкырып өлгерде:

— Пехота, алга!

Куаклар артыннан берничә малай йөгереп чыктылар да, көлә-көлә Кәримгә ташландылар. Тау башындагы «артиллеристлар» янә тупларын кордылар. Янә туп атты. Кәрим чигенә-чигенә куышына килеп җиткәндә, атлы бричка

да анда иде инде. Бричка янында Түри бабай белән Әмәт карт басып торалар. Алар, Кәрим ишетсен диптерме, юри кычкырыбрак сөйләшә башладылар:

— Ну, чукынчыклар, чистый бәла булды болар безнең башка. Ярый, Кәрим энем, синең аяклар озын, тиз тая алдың, без плин эләгә инде бу дип торабыз. Шәп йөгерәсең икән әле. Булашма юк белән, аларны хәзер хәйләсез алдырып булмый инде. Хәйлә кирәк, хәйлә! Әнә, чигенәләр шикелле.

Тау сырты буйлап яланаяклы малайлар атлый. Дүртесе туп тарткан, калганнары, кыр кызлары кебек тезелеп, арттан баралар.

Картлар ике җәй буена җыйналган зарларын Лотфрахманга сөйләргә тотындылар. Аларга Кәрим дә кушылды:

— Аткан нәрсәләрен кара син аларның, Лотфрахман абзый! Чын шрапнель бит, чын шрапнель! Кызыл балчыктан яндырып ясаганнар. Тимерче алачыгында Барый янында кайнашалар, тупларын да шунда эмәлләгән инде алар. Барыйдан сораган идем, күргәнем дә юк, ди. Ә үзе белә, иблис. Белгәнен күзләре үк әйтеп тора. Син аны яшь чактагы дус диген инде, йә! Фәрит сиңа Гарифә түгел, аны карбыз күрсәтеп алдый алмассың, ди. Чыннан да, чакырып карбыз белән сыйларга итеп караган идек без ул малайны, кая, якын да килми.

— Син аларны үзең аздырдың, Кәрим энем, үзең. Мин тоз белән йомшак җирләренә аткач, басыла башлаганнар иде. Син миннән патроннарны сапсим канфискация ясадың. Ярамый, имеш. Гапкадыйр мәгъзүм бер тавыгын урлаган өчен урам буйлап кыйнатып йөртер ие элекке заманда кешеләрне. Көне буе тоз эретеп елгада утырсалар, нибуч туктарлар ие, юк бит, атарга хут юк, права юк. Тупларына канфискация ясарга ие һич югы,— дип куәтләде Әмәт карт.

— Әйткәч әйтим инде, күрдем, карадым мин аларның тубын. Алачык артындагы тимер-томыр янында яшереп тоталар икән. Шәп ясаганнар, имансызлар. Баш та бар

икән үзләрендә. Алып китим дип уйлаган идем бер, нигәдер кул күтәрелмәде. Әйдә, мин әйтәм, уйнасыннар. Дөнья шулар җилкәсенә күчә. Эш карбызда түгел, картлар. Әйдә, аз булса да атарга өйрәнсеннәр. Өч-дүрт карбыз нәрсә ул, әйдә, куркак булып үсмәсеннәр... Илне шулар саклыйсы бит. Котырган эт өере кебек төрле яктан ташланырга гына торалар. Онытырга ярамый безгә...

Кәрим сөйләүдән туктагач, моңарчы дәшми торган Түри бабай салмак кына ялгап китте:

— Фәрит кебек малайлар һәрчак беренче булып йөриләр. Шундыйлардан чыга инде, җәмәгать, ил солтаны да, чабата олтаны да. Дөрес эшлисең, Кәрим энем, карабрак торырга кирәк малайларны, бик ирәеп китеп, ат караклары кебек бозылып китмәсеннәр. Кавын-карбыз җәл түгел — бүтәнчә булмасын, менә нәрсә турында уйларга кирәк. Син дә, энем Кәрим, колга буе гәүдәң белән шуларга каршы сугышып йөрисең. Арбаңа еш кына улың Назыйм да утырып йөри бит әле. Шул гәүдәң белән таудан кире чигенеп йөгереп төшкәнеңне ул да күреп тора. Бала һичкайчан да атаның андый чагын күрергә тиеш түгел. Ата кеше аңа әкияттәге батырдан да гайрәтле булып күренсен...

Ике көн үткәч, тау башындагы окоп эчендә Кәрим белән малайлар арасында «солых договоры» төзелде. Нәрсә турында сөйләшеп, ничек килешкәннәрдер — аны белүче булмады. Карбыз сугышы бетте, тынды...

Ә бер ел үткәч, чын сугыш башланды...

Авыллардан ирләрнең арслан кебекләрен җыйдылар. Олау-олау төялеп китте ир-атлар сугышка. Шакир ташы янында үткәндә аларны елый-елый бакчачы кызлар озаттылар. Түри бабай, авыз эченнән генә нәрсәдер укый-укый, китүчеләрнең сугыштан исән-имин кайтуларын теләп калды.

Арадан берәүнең ярым исерек тавыш белән мактанып кычкырганы ишетелде: «Карбыз өлгерүгә, бәлки, немецның арт ягын пешереп кайтып җитәрбез әле без...»

Авыллар бушап, урамнар тынып, мәет чыккан йорт ке-

бек булып калды. Урамга сыя алмыйча чабышкан малай-шалай да тынды. Авыл очындагы зират буенда кичкә кадәр әтиләре кайтканны көтеп юлга карап утыручы сабыйлар күбәя башлады. Тик әтиләре кайтмады. Юеш салкын яңгырлары белән көз үтте, зәһәр салкыннары белән кыш җитте. Арслан йөрәкле егетләрнең дә күбесе Смоленск янында һәм Мәскәү юнәлешендәге сугышларда башларын салдылар. Иң беренчеләр булып киткән тимерче Барыйның да ноябрь азакларында үле хәбәре килде. Бу хәбәр аның әнкәсе Зөбәйдә әбине түшәккә екты. Шул ятуыннан тора алмыйча, язгы сулар кузгалыр-кузгалмаста тыныч кына итеп дөньядан китте ул. Әтисенең хәтәр хәбәре килгәч, Фәрит укуын ташлады. Өйләренә укытучы Сания апаның ике-өч тапкыр килүенә карамастан, мәктәпкә бармады. Соңгысында хәтта алачыктан да чыкмады. «Язгы чәчүгә сабаннар әзерлисе бар. Сугышлар беткәч, әтиләр кайткач укырбыз»,— дип кырт кисте. Фәриткә ияреп тагын берничә малай укудан туктадылар. Сугышка киткән Габсаттар урынына председатель булып калган Чалыш Җәли колхозда аталарын алмаштырган шул малайларга үзенең төп терәге итеп карый башлады.

1942 елның июнь аенда Төрек Кәрим дә сугышка китте. Озатырга килгән Фәриткә елмаю аша үтенечле тавыш белән эндәште:

— Каладагы каралудан үтсәм, китәм инде мин. Дөнья хәлен белеп булмый, туган, син шулай да минекеләргә баргалап йөр инде. Гарифә апаңның хәлен үзең беләсең... Дүрт бала, әни карчык. Бик яман килә бит бу хәшәрәт фашист. Карбыз сугышы гына түгел бит, танклар бик күп диләр аңарда. Хуш, энем! Күрешергә язмаса, бәхил бул!..

Бакчачы кызлар Кәримне юлга үзе үстергән мәк чәчәкләренә күмеп озаттылар. Шул китүдән гаип булды Кәрим. «Идел кичеп, Сталинградка барып кердек» дип язган кыска гына хаты килде дә, сугыш беткәнче хәбәре булмады.

1943 елның январь башларында Фәритне дә сугышка озаттылар. Алачык ачкычын ул үн яшьлек энесенә тоттыр-

ды, энисен, өзелеп елаган ике сеңелесен берәм-берәм кочаклап үпте дә, хуш исле печән салынган чанага утырып китте. Фәриттән һәм аның белән бергә киткән егермеләп үсмер егеттән ел тулар-тулмаста хатлар килүдән туктады. Әйтерсең упкынга төштеләр дә баттылар...

1944 елның сентябрь башларында Шакир ташы янындагы юлда җәяүле солдат күренде. Пилотка астыннан ак марля күренеп тора, аягындагы солдат ботинкасы, өстендәге күпне күргән шинеле юл тузанына буялган. Күзләре тоныя, йөзе саргылт бу кешенең үлем белән бик озак көрәшкәнлеге сизелеп тора. Кәҗә тавы янына җиткәч, туктап, иске окоплар ягына бераз карап торды да, авыр гына кузгалып, тау буендагы сукмактан авылга юнәлде. Көтү төшәр вакыт иде, кәҗә-сарыкларын көтеп моңаешып торган малайлар аны бик тиз танып алды: Түбән оч Сәхи бабайның улы Хәйдәр иде бу солдат. Фәритләр белән киткәч, елдан артык хәбәрсез югалып торган Хәйдәрнең көтмәгәндә кайтып керү хәбәре авыл урамнары буйлап яшен тизлеге белән таралды. Атнадан артык Сәхи бабайның капкасы ябылмады. Хәйдәр белән киткән уллары турында берәр генә авыз булса да җылы сүз ишетергә өмет иткән аналар иде аларга килүчеләр. Тик Хәйдәр аларның өметен акларлык хәбәрләр сөйләмәде.

Көннәрен ул ишегалдында утырып, көннәр кояшсыз булса, сәкедә ятып үткәрде. Кайтканының икенче көнендә үк ул больницага барды. Татар авылларында күп эшләп, татарча чатнатып сөйләшә торган фельдшер хатын, Хәйдәрнең башындагы марляны чишкәч, сүз таба алмый шаккатып торды, аннары елап җибәрде. Аның баш түбәсеннән алып җилкә ягына таба сөяксез яра ярылып ята иде. Юка гына кызыл тире тартылып ябылган ярада кан тибеше күренеп тора. Фельдшер хатын Хәйдәрнең башын чалма кебек итеп марля белән бәйләп куйды. Хәйдәр, торып, саклык белән генә гимнастеркасын сала башлады. Аның күкрәге дә, аркасы да ак бинт белән урап бәйләнгән иде. Маруся

апаның сораулы карашына Хәйдәр кыска гына җавап бирде:
— Танклар белән сугышканда...
Чыгып китәр алдыннан исә ул, тәрәзәдән күренеп торган тауларга карап, әйтеп куйды:
— Син, Маруся апа, минем яралар турында бик сөйләнмә инде. Тән яралары төзәлер, тик менә йөрәкнеке генә...
Бу көннәрдә фронттан яхшы хәбәрләр килә башлаган иде инде. Октябрь азакларында, госпитальдән кайтып баручы күрше рус авылы кешесе:
— Язга сугыш бетәчәк, кияүләреңне көтеп, исән-имин калуларын теләп тор,— диеп, ярым чынлап, ярым шаяртып әйтеп узган.
1945 елның яз башында Хәйдәр Түри бабай янына бакча каравылларга урнашты. Әмәт карт үлгәч, ялгыз калган Түри бабайга Хәйдәр яхшы иптәш булды. Карбыз сугышындагы халыктан икәү генә калгангамы, башка сәбәп беләнме, алар бик нык дуслаштылар.
Беркөнне Хәйдәр кыяр түтәлләре арасында үрмәләп йөрүче унике-унөч яшьләр тирәсендәге яланаяклы бер малайны тотып ала. Куыш янына алып килгәч, сораша башлыйлар:
— Нишләп йөрүең бу, малай актыгы? Кем малае син?
— Әти сугыштан кайтмады минем.
— Әниең кем?
— Гарифә.
— Кайсы Гарифә ул тагын?
— Тау буе Гарифәсе.
Хәйдәр нәрсәдер хәтерләргә тырышкан тавыш белән:
— Туктале, Түри бабай, тукта! Кәрим абый улы түгелме соң бу?! — диде.
— Кайсы Кәрим?
— Соң үзебезнең Кәрим абзый инде, Төрек Кәриме. Шуның улы Назыйм бит син?
— Шул...
Өчесе дә бераз дәшми тордылар.
Түри бабай калтыранган тавыш белән:

— Нигә бернәрсә дә өзмәдең? — диеп сорады.
— Мин карбыз эзләгән идем, табып булмый.
— Тәмле тамак икәнсең үзең.
— Түгел лә. Әни авырый. Кичә әйтә: «Һай, атаң өйдә булса, карбыз ашатыр иде дә, шуннан терелеп тә китәр идем әллә», — ди.
— Әй, улым, улым. Нигә сорамаска инде туры үземә килеп: шулай-шулай, Түри бабай, мин Кәрим малае, әни авырый, шуңа дарулык кына кирәк, дип.
Түри бабай сөйләнә-сөйләнә куыштан капчык алып чыкты да су буена төшеп, түтәлләр арасына кереп китте.
— Фәрит абый кая булды, Хәйдәр абзый? — дип сорады Назыйм.
Хәйдәр агарынып китте, зәгыйфь тавыш белән җавап бирде:
— Фәрит Курск Дугасында һәлак булды.
— Әнисе Нәфисә апа Барый абзыйны да, Фәрит абыйны да көтә. Атна саен безгә килми калмый. Барый абзыйның сугыш башында ук килде үле хәбәре. Ә Фәрит абый билгесез... Тередер әле, бәлки, ди, бер хәбәре дә булмагач...
— Янып үлде ул, Назыйм, танкка ташланып... Капчык күтәреп килеп җиткән Түри бабай сүзгә кушылды:
— Әнисенә ник сөйләмисең?
— Ничек сөйлисең инде, бабай. Аны ничек әйтәсең янып үлде дип...
Куыш янында алар озак утырдылар. Хәйдәр боларга ике елдан артык йөреткән сызлануын сөйләп бирде.
— Егермедән артык чыгып киткән идек бит без, әлеге көнгә менә бер мин кайттым. Барыбыз да бергә әләгергә тырышып караган идек, булмады. Фәрит үзе сорагач, артиллериягә алынды. Бергә киткәннәрдән Фәрит янына без алтау эләктек. Бер атна-ун көн автоматтан, мылтыктан атып йөрдек тә, калган ай ярымын — гел туптан. Шуннан фронтка. И-и-и, ни генә күрми икән адәм башлары! Харьков өчен барган сугышларның азагына барып эләктек. Барып та кердек, сугыша да башладык. Бирсә бирә икән бер

кешегә башны да, йөрәкне дә. Фәрит полкта иң оста наводчикларның берсе булып китте. Гел карт солдатлар тирәсендә йөрде. Ул бит безнең кебек җебек түгел, баскан җирендә ут чыгарып атлый иде. Бүреген кырын сала да, үз эшен белә. Әллә бар аңа немецлар ачкан ут, әллә юк. Аның өчен әллә немец танкысы килә, әллә утын арбасы. Бик еш искә ала иде ул синең этиеңне, Назыйм, теге карбыз сугышларын, үзебезнең тупны. Кәрим абзый безне юри шулай үртәп тупка өйрәнә торсыннар болар дигәндер инде, дип көлә иде. Егетләр, без Туган илне, туган авылны, үзебезнең карбыз бакчасын саклыйбыз бу сасы фашист хәшәрәтләреннән, ди иде.

Җитмеш алты миллиметрлы тупта йөрдек. Ат белән тарттыра торган идек. Безгә авыр, ә ул хайваннарга бездән дә авыр. Үзе ашамаса ашамас, иллә иң әүвәле атларны карар иде Фәрит. Начаррак караганнарга тынгы бирми иде инде. Хайваннарның теле генә юк бит ул, Фәрит күренде исә, пошкырып, әкрен генә кешнәп каршы ала торганнар иде. Атларыбыз да безне бер тапкыр да кыен хәлгә калдырмадылар. Безнең атлар елкылдап, бөтен полкта аерылып торалар иде...

Апрель башлары идеме икән, март азакларымы — анысы онытылган. Украинада Синельниково дигән зур станция бар икән. Шуның өчен сугышканда без Потебня дигән бер бәләкәй генә хуторны алдык та шул хутор янында камалышка эләктек. Әйләнә-тирәдә — немец, снаряд бетте дияргә ярый. Бик каты сугыш булды шул хутор янында. Бөтен батареядан биш кеше калдык. Туплар немец снарядларыннан ватылып, атмас хәлгә килде. Берсен немец танкысы таптап-сытып юк итте...

Караңгы төшүгә немец туктады. Төнге сугышны яратмый алар. Бишәү калдык. Беребезнең боты яралы. Кем кая — белгән юк. Төнлә, атларга атландык та, үзебезнекеләрне эзләп киттек. Төн буе бардык, көндез бер чокырда, куе агачлыкта качып яттык. Кичкә авыша башлагач, юлсыз-нисез тагын сыпырттык. Ашарга-эчәргә юк. Шул кичне

бер бәләкәй генә хуторга җиттек. Бу хуторда биш кенә йорт. Немецлар юк. Без кергән хуҗа Зайдун фамилияле. Ул кеше немецлар вакытында кем булгандыр, белмим, тик ул безне сатты. Өенә кердек — ашатты, эчерде, йокларга урын әзерләде. Фәрит миңа әйтә: «Син, Хәйдәр, сакка чык, күңел тыныч түгел, бу хуҗаның нигәдер күзләре ошамый миңа»,— ди. Чыктым да куак астына постым. Ярты сәгатьләп вакыт үткәч, Фәрит чыккан. Аның белән хуҗа кеше, аннан үзебезнең Чиләбе ягыннан Пәдер дигән чуваш иптәш бар иде. Ул да чыккан. Җәрәхәтле иптәшнең боты шеште. Фәрит Пәдер белән теге Зайдунны күрше хуторга йод алырга җибәрә икән. Пәдергә гел татарча гына сөйли Фәрит. Чувашның татарча белмәгәне бик сирәк бит аның. Болар чыгып китте. Фәрит тә кереп ятты. Ике сәгать үтмәгәндер, яңадан торып чыккан бу. Озакладылар, нигәдер эч поша, йоклап булмый, ди. Мине кертеп җибәрде дә үзе калды сакта. Мин кереп тә яттым, йокыга да киттем. Бер заманны Фәрит өйгә кергән дә акрын гына тавыш белән боерык бирә:

— Паникасыз гына, иптәшләр! Немецлар килә, җигүле ат белән,— ди.

Сикерешеп тордык.

— Икегез тиз генә тәрәзәдән чыгыгыз, каралтылар артыннан бәрерсез. Без икәү моннан сугарбыз!

Фәрит яралы иптәш белән калды, ә без тиз генә сыз тәрәзәдән. Минут үтмәгәндер — әзер булдык. Зайдун безнең Пәдерне туп-туры немецларга алып барган да тоттырган. Азактан сөйли Пәдер, сизеп калып автоматка тотынган идем, этеп екты да акырырга тотынды, ди. Сталинград өчен үч алырга тырышты фашист ул көннәрдә. Бик нанахал кылана иде. Капка төбенә үк килеп туктадылар болар. Пәдернең коралы юк, немецлар аны алдан җибәреп, үзләре арттан йортка якынлаша башладылар. Шуннан кычкыралар: «Рус сдавайсь!» — диләр. Пәдерне алдан җибәргәч, күрәсең, безнең атмавыбызга нык ышанганнар инде. Болар өй янына килеп җитәргә дүрт-биш адым кала, ишек

ачылып китте, Фәрит автоматтан тырылдатырга тотынды, без икәү арттан. Бер яралыдан икәү булдык. Фәрит атканда Пәдернең сул кулбашына ике пуля эләккән. Икесен дә тегеләр килгән арбага утырттык та, мин кучер урынына, Фәрит белән бер иптәш ат менеп, чыгып җилдерттек. Зайдун ат янында калган иде. Атыш башлангач юк булды. Эзләп торырга вакыт юк, шул көйгә чыгып киттек. Пәдер ыңгыраша, Фәрит аның ярасын ачып карады да көлә: «Бәхетеңә каршы, эз эләккән, фашист ияртеп йөремә икенче»,— ди.

Икенче көнне генә үзебезнең частьларны куып җиттек. Зур авырлык белән полкыбызны таптык. Полк командиры безне берәм-берәм үбеп чыкты. Яралыларны медсанбатка озаттык. Пәдер ике атнадан савыгып кайтты. Шәп егет иде ул. Фәрит аны көлеп «Чиремпиллек» дип йөретә иде. Нәрсә дигән сүз булгандыр инде, белмим. Шуннан соң, немецны туктаткач, безне пополнениегә чыгардылар. Аннан инде Курск сугышы башланды. Бу чакта Фәритнең Кызыл Йолдыз ордены белән ике медале бар иде инде. Полк командиры хәрби училищега җибәрергә теләгән иде Фәритне. Риза булмады. Көлкегә бора да куя сүзне: «Мин укып йөргән арада йә сугыш бетеп куяр... Сугыш беткәч, мин хәрби хезмәттән китәм, кавын-карбыз үстерәм колхозда»,— ди. Солдатлар аңардан карбыз сугышын кат-кат сөйләтеп көлешә торганнар иде...

Курск тирәсендә бер ай диярлек көне-төне окоп казыдык. Җәй матур килде, ул тургайлар сайрый, ул бүтән кошкортлар... сугыш беткән диеп уйларсың. Барыбыз да тазарып, кояшта янып эшли-эшли кызынып ял иттек. Курск яклары бик матур, җире кап-кара, кыссаң, мае чыгып тора. Фашистлар Курск җиренең кара туфрагын вагон-вагон тутырып Германиягә ташыганнар. Урынын үзем күрдем...

Ә сугышлар башлангач, беренче көнне үк Пәдерне югалттык. Снаряд алырга дип үрелгән җиреннән «ых» кына итте дә сыгылып төште. Кай җиренә тигәнен карарга вакыт та булмады. Кара саранча кебек килә фашист. Китте

сугыш, китте кырылыш. Ашарга, юынып торырга вакыт юк, көне-төне атыш та бомбежка, бомбежка да атыш. Һөҗүмнең өченче көнендә фашистларның унлап танкысы, безнең оборонаны өзеп, окопларны теткәләргә тотындылар. Снаряд шартлап, безнең тупны әллә кая алып очырды. Адәм баласы чыдаса чыдый икән ул. Китте халык кызып, мин җиңайтим. Кулга нәрсә эләгә, шуның белән сугыша. Туп булмагач, тотындык гранаталарга, автоматларга. Башта тик бер генә уй: фашистны күбрәк юк итәргә! Үзебезнең исән калуга өмет беткән иде инде. Өйлә вакытларында берәр сәгать булыр, немец азрак туктап торды. Шунда Фәрит миңа:

— Хәйдәр дус! Әгәр исән калсак, Эстәрлегә кайткач, йортларны күрше итеп салыйк та беркая да китми шунда картайыйк. Әгәр инде кайтырга язмаган булса, ничек һәлак булганны әнигә сөйләмә, ярармы? Мөмкин булса, туры килгәндә, кайткач, ярдәм иткәлә. Тере калсам, синекеләрне мин дә ташламам.

Без аның белән шулай сүз куештык. Шул көнне кичкырын Фәрит дустым минем күз алдымда янып үлде...

Безнең окопка ук килеп менгән ике танкның берсен гранаталар, шешәләр белән бәргәләп яндырып туктаткан идек, икенчесенә тотынырга торганда, әллә кайдан, уйламаган яктан, кара төтен эченнән өченчесе килеп чыкты. Фәритнең кулындагы яндыра торган сыеклык тутырылган шешәгә пуля тиде ахры, ыргытырга диеп кизәнгәндә, бөтен өстенә ут кабынды, ә икенче кулында тагын бер шешә иде. Ул, яна-яна, үзен урап узып баручы «Тигр»га ташланды, утлы тере көлтә кебек йөгереп барып, артыннан менеп китте. Шундук икенче шешәсе шартлады. Шул танк өстендә янып көлгә әйләнде, энем, безнең Фәрит.

...Икенче көнне үземнең дә арттан башка таяк белән суккан кебек кенә булган иде, соңыннан хәтерләмим. Октябрь бәйрәме үткәч, Новосибирск госпиталендә аңыма килдем. Врачлар сорап-сорап карыйлар кем икәнемне, ба-

рысына да «Фәрит» диеп җавап бирәм икән. Башта шул бер сүз калган, башкалары онытылып беткән...

Азрак терелә башлагач, Кыргызстанга җибәрделәр. Анда кымыз эчеп, ит ашап азрак рәтләндем... Менә шул инде, энем, сугыш дигән нәрсә. Карбыз урлап, үзебез ясаган туптан атып йөргәндә кызык иде, чыны бик яман була икән...

Көн кичкә авыша башлаганда, Назыймны, юату сүзләре сөйли-сөйли, авылга озаттылар бакчачылар:

— Кайтыр, улым, кайтыр алла кушкан булса әтиең, кайтыр. Андый егетләр дә ятып калса, дөньяны кем күтәрер, кем? Әнкәңә әйт, терелсен тизрәк. Кавыннарыңны онытма. Капчыгын китерерсең. Бакчага шулай килгәләп йөр. Син бит, улым, бакчачы Кәрим малае.

Малай капчыкны аркасына күтәрде дә тауга карап юл алды. Түри бабай дымлы күзен кул сырты белән сөрткәли-сөрткәли кипшенгән иреннәрен кыймылдатты...

Ә көзен җиңүчеләр кайта башлады. Тик тимерче Барый да, бакчачы Кәрим дә, әле беркем булып өлгермичә, унсигез яшендә ут эченә кереп киткән Фәрит тә кайтмады...

ЯЗГЫ СУЛАР КИТКӘЧ

Кырык өченче елның салкын, ач кышы үтеп, язгы сулар киткән, юллар кибә башлаган вакыт иде. Яшәрә башлаган таулар, кырлар аша бормаланып үткән юлдан арба тәгәри. Арбага җигелгән сыерны җитәкләп иң алдан сыңар куллы солдат атлый. Тәртә кырыннан кулына чыбык тоткан, башына түбәтәй, өстенә төсе уңган күлмәк-чалбар кигән, тугыз-ун яшьләр чамасындагы яланаяклы малай бара. Болар февральдә госпитальдән кайткан кулсыз Миңлеәхмәт белән аның улы Заһит иде. Аларның юлга чыкканнарына бүген дүртенче көн. Битен баскан сакал-мыегы Миңлеәхмәтне шактый картайтып күрсәтә. Госпитальдән кайтуына атна-ун көн үтмәгәндер, аны колхозга бригадир

итеп куйдылар. Биш бригадалы зур колхозга МТС нибары өч трактор бирде. Берсе зур ЧТЗ тракторы, калган икесе тешле тәгәрмәчле бәләкәй ХТЗ тракторлары. Колхоз яланнары зур — ул тракторлар белән генә сөреп бетерерлек түгел. Җимереп эшли торган ирләр юк колхозда. Сугышка чыгып киткәннәрнең күбесенә үлем яисә «бизвисте» хәбәре килде. Яңа мыек чыгып килгән үсмер малайларны да чүпләп сугышка озата баралар. Авыллар ир-атсыз калып, колхозның барлык эше хатын-кыз, карт-коры, малай-шалай җилкәсенә салынды.

Фронтка икмәк кирәк. Шуны исеннән чыгармыйча, Миңлеәхмәт көнне төнгә ялгап үзе дә эшләде, бригададагы халыкны да эшләтә белде.

Сөякләре чәрдәкләнеп җәрәхәтләнгән сул кулын, үзе риза булмаса да, 1942 елның сентябрь аенда госпитальдә кистеләр. Чөнки гангрена башланган иде. Кулын кискәннән соң, ул берничә ай буе сөякләренең сызлавыннан бик җәфаланды. Аны 1943 елның январь азакларында, җәрәхәте бөтәшеп, төзәлеп беткәч кенә, авылына кайтарып җибәрделәр. Көнбатышка барган берничә поездга утыратөшә ун көннән артык килә торгач, Миңлеәхмәт туган якларына якынлашты. Авылларыннан илле биш чакрым ераклыктагы тимер юл станциясенә төнлә белән килеп төште. Шунда бер почмакта бөкшәеп яктыра башлаганны көтеп озак утырды. Уяулы-йокылы килеш бина эчендәге халыкны күздән кичерде. Таныш кеше эзли иде ул. Тик андый кеше күренмәде. Яктыра башлаган бер мәлдә аның янына, киндер капчык күтәргән, сакал-мыегы бозланып каткан бер рус карты килеп утырды һәм төпченергә тотынды:

— Кая китеп барыш, солдат, әллә өйгәме?

— Өйгә.

— Кайсы авыл?

— Күкчел Таудан мин.

Карт бераз дәшмичә утырды да, үзенә сиздермәскә тырышып, Миңлеәхмәтнең өс-башын карап чыкты. Шуннан соң гына аңа киңәш бирде:

— Син, туган, монда утырып вакыт әрәм итмә. Хәзер үк походным порядком авылыңа атлый башла. Сезнең як гомер-гомергә тискәре як санала бит, олау таба алырыңа ышанмыйм. Хәзер мин, эссе су алып килеп, сиңа чәй эчерим. Аннары инде юлга кузгалырсың.

Иртә таңнан юлга чыгып, кичке караңгы шактый куергач кына авылларына кайтып җитә алды Миңлеәхмәт. Кар баскан, караңгы авыл урамнары буйлап атлаганда күңеле тулды. Үз йорты янына җиткәч, бүреген башыннан салып, шинель җиңе белән тирләгән маңгаен сөртте.

— Мең шөкер ходайга! Кайтып җиттем бит өйгә.

Әкрен генә ачылган ишектән өй эченә бөркелеп суык һава йөгерде. Ачылган ишек нигәдер тиз генә ябылмады. Казаннан кабыклы бәрәңге сосып торган әниләре ризасызлык белдереп тавыш бирде:

— Кем ул анда тагын, артына кулы җитмәгән нәрсә. Яп тизрәк ишекне, өйне суытасың.

Ярым караңгы ишек ягыннан йөрәкләрне тетрәтеп бик якын, бик таныш тавыш ишетелде:

— Мин идем лә бу...

Казан ягында нәрсәдер шалтырап идәнгә төште. Шул тавышка «аһ» дигән йөрәк авазы кушылды. Сәкедә тезелешеп, ашарга көтеп утырган дүрт бала нәрсә булганын аңлап өлгергәнче, әниләре ишектән кергән кешегә атылды. Ике яше тулып бетмәгән иң кече сеңелләре нечкә тавыш белән елап җибәрде...

— Тукта, Гөлҗамал, тукта, минем бит кул...

Сәке өстендә утырган балалар, ишек янындагы суык һава буы тарала төшкәч, өстенә шинель, башына йолдызлы колакчын бүрек кигән, аркасына кечкенә яшел капчык аскан солдатны күрделәр. Шинеленең буш сул җиңе бил каешына кыстырылган — бер кулы юк иде. Әнкәләре башын солдатның күкрәгенә салып сулкылдап-сулкылдап

елый, ә солдат, нәрсә эшләргә белмичә, аптырап басып тора. Әтиләрен танып алган өч бала сәкегә җәелгән ашъяулыкны таптый-таптый әтиләренә ташландылар...

Таңга кадәр өй эчендә җиделе сукыр лампа сүнмәде. Бу 1943 елның февраль урталарындагы бер буранлы төн иде.

Йөрәкләргә шом салып, төне буе тышта буран улады. Ныклап ябылып бетмәгән тәрәзә капкачы шакылдады. Ишегалдында, үзенә җылы урын таба алмыйча, ач эт йөрде. Тышта улаган буран тавышын тыңлый-тыңлый, сыңар кулы белән хатынын кочаклап яткан килеш, Миңлеәхмәт пышылдап кына сугышта күргәннәрен сөйли: «...Ул үткән җәй айларында күргәнне ходай башкача күрсәтмәсен инде. Әле чигенәбез, әле акружинядан чыга алмыйча җәфа чигәбез. Аннан тагын абарунда ятабыз. Харкыф дигән кала янында, җир кибә башлагач, наступлиняга дип керткәннәр иде — барып чыкмады ул эш. Шунда без акружиняга эләктек. И-и, анда кырылган халыкның исәбе-хисабы юк. Сугышта кешене чебен урынына да күрмиләр икән аны. Илтәләр дә тыгалар ут эченә баталюны-баталюны беләп... Үткән җәйне иллә куды инде безне нимес дала буйлап. Даласы тагын — сәке кебек тип-тигез. Шул далада нимес безнең халыкны танкысы белән бастырып тапата инде менә көпә-көндез, сарык көтүе кебек йөгерешә халык. Берәр чокыррак җир булса — шунда өелешәләр. Азаккы гранат, азаккы патрун беткәнче сугышалар шунда, абарун тотып. Ашарына булмаса да сугыша, эчәренә булмаса да сугыша — бирелми барыбер. Вәт патрун, гранат беткәч, башлана инде теге гарасат дигәне. Ярый ла төнгә туры килсә, шуышып булса да китәсең үзебезнекеләрне эзләп. Ә инде көндез коралың беткәнне сизеп калса нимес, дүртбиш пушкасын упур китереп утырта да безгә каршы, җирнең астын-өскә актара инде снәрәт белән. Шуннан автоматчыларын җибәрә. Бик күп халык калды шул далалардан чыга алмыйча.

Бик авыр итеп аступайт иттек. Көннәр эссе, су юк — авызда тел әйләнми, малай. Алай да ходай юнен бирә дигән кебек инде. Безнең взвутта үткән сугышта катнашкан Колесов дигән бер карт солдат бар иде. Әнә шул солдат, эссегә, сусауга чыдый алмыйча, чикерткә тотып ашый башлады. Аңа нярeп без дә ябыштык теге чикерткәләрне тотарга. Командирыбыз — яшь кенә бер хохол малае. Безгә ашатмаска итеп караган иде — шуннан үзе дә тотынды. Үзебез, балыкка барырга җыйналган малай-шалай кебек, чикерткә тотабыз, үзебез көлгән булабыз: ит тә, су да бергә, янәсе. Шуннан, чигенә торгач, Дон дигән елга янына килеп җиттек. Шул елга янында бик нык абарун тоттык. Бөтенесе алты кеше тере калдык. Күбебез ранный... Бик күп халык җир өстендә ятып калды».

— Әллә җирләмәдегез дәме?

— Кая ди ул җирләү. Аннан-моннан өсләренә балчык ыргыткаладык та бер урынга ташып, киттек чыгып. Аларны җиренә җиткереп күмәргә ни вакыт, ни көч, ни кешесе юк. Үлек тередән күп. Шуннан чигенә торгач барып чыктык Сталинград дигән калага. Ул яна мин сиңа әйтим, ул яна. Мәхшәр булды инде ул көннәрдә...

— Ә син...

— Мин шунда контужен булдым.

— Әй, ходаем! Анысы нәрсә тагын?

— Самалюттан ташлаган бумба янда гына шартлап, һава дулкыны мине акуп стенасына күтәреп бәрде. Байтак ятканмын уш җуеп. Үзебезнең пулемет атканга ушыма килеп, тагын мылтыкка тотындым. Үзем атам тегеләргә, үзем юньләп төзи алмыйм — косасы килә, күз алларында әллә нинди утлар уйный инде...

Мич артында чикерткә чыркылдый. Почмак аралыгында, саташып, сарык бәтие мекердәп куя. Сәкегә тезелешеп яткан балалары мыш-мыш йоклый...

Акрын гына пышылдап һаман сөйләшә бирәләр:

— Безнең хәлләрне үзең күреп торасың инде — юкка чыгып барабыз. Тыштагы кар базында унбиш потлап бә-

рәңге бар. Башкача өмет юк. Синнән калган азык бетте дияргә ярый. Хәзер умач та уган юк инде юньләп. Онны шул көенә генә сибәлим ашка. Аны аш диясе дә килми. Балалар бәләкәй бит — ашарга утыртсам, йөрәгемнең әллә кайсы җирләре өзгәләнә шуларга карап. Үзләре ашыйлар сабыйлар, үзләренең күзләре олы табакта...

— Ярар, Гөлҗамал, елама. Берәр җаен табарбыз әле...

— Син кайткач, хәзер кайгыларым бетте инде. Башың исән булгач, берәр җае чыгар әле. Инде башың кайткан, калганы булыр...

Сөйләшеп сүзләре бетмәде. Таң яктыра башлагач кына Миңлеәхмәт солдат, сыңар кулы белән хатынының чәчләрен сыйпый-сыйпый, йокыга китте.

«Кулсыз булса да ир әле ул»,— диделәр Миңлеәхмәт турында авылдашлары. Моның шулай икәнен ул үзе дә яхшы аңлый. Шуңа күрә бер караңгыдан икенче караңгыга кадәр ул аяк өстендә булды. Карт-коры, хатын-кыз, бала-чага белән таза-сау ирләр генә эшләрлек авыр эшләрне башкардылар. Кайтканына ике ай үтәр-үтмәстә, сугыштан киеп кайткан солдат итекләре тузып, таралып төште. Шуннан соң ул оек-чабатага күчте. Бер кием чабатаның гомере аның аягында дүрт-биш көннән артмады. Икмәк диеп, фронт диеп көн эшләделәр алар, төн эшләделәр — чәчүнең очына чыктылар барыбер. Иркенләп тын алырга өлгермәделәр — бригадирларны председатель үз бүлмәсенә җыйды.

— ...Әйдәгез, тагын бер талпыныйк инде. Тәмиган урманын чыккач, сул яктагы чирәмне күтәрик бергәләп. Ул чирәм дә түгел инде, сугыш башланганнан соң сөрелгәне генә юк. Шул җиргә тары чәчик дип уйлыйм мин. Сез нәрсә диярсез. Үзегез беләсез — фронтка икмәк кирәк. Ашарга җитмичә җәфаланганны күрдегез бу язны, сөйләп тә торасы юк. Икмәк кирәк, туганнар, икмәк. Бигрәк тә бала-чагага кирәк! Аларны без саклап алып калмасак, кем саклар? Алай-болай булсалар, кайткач аталарына

нәрсә әйтербез, ничек күзләренә карарбыз? Бүгенгесе көнне ул сабыйларның күбесе ятим бит инде, үзегез беләсез...

— Каян алабыз соң ул тарыны чәчәргә? Бармы соң ул синең?

— Ике центнер табарга тиешбез. Җирне шуңа исәпләп сөрергә кирәк.

— Анык кына итеп әйтмәдең бит әле син, каян алабыз соң ул тарыны?

— Рөхсәт кәгазе кулда. Тик Мөләштән барып алырга кирәк.

Арада яшькә иң зурысы булган Зиннәт бабай телгә килде:

— Ай-һай, энем Хамматов, барерләрме икән? Бик соң бит инде хәзер, чәчү дә бетте бөтен җирдә.

— Анысын да уйладым мин, Зиннәтулла абзый. Миңлеәхмәтне җибәрергә кирәк дип уйлыйм мин ул игенне алырга. Беренчедән — фронтовик, икенчедән — раниный, аннан соң килеп, сүз дә сөйли белә...

— Баруын барырсың ла ул, тик атлар бик йончу бит минем бригадта, җир сөрергә дә кирәк бит инде алар.

Сүзгә тагын Зиннәт бабай кушылды:

— Син, энем Миңлеәхмәт, күңелеңә авыр алма минем әйткәнне. Сезнең сыер тана көенә кысыр калды бит үткән җәйне. Кысыр сыерыгыз. Әнә, Шүрәле Лотфулла җигә бит сыерын, син дә, булмаса, шулай ит. Ил өстенә килгән афәт бит, нәрсә эшләмәк кирәк.

Дәшмичә байтак утыргач, Лотфый кызы Рәшидә сүз кушты Миңлеәхмәткә:

— Бик авыр булса да бар инде син, абзый, ил эше бит. Син кайтуга без сөреп куярбыз ул җирне, әллә ни күп түгел бит инде. Күпкә чыдагач, азына чыдарбыз. Солдат киемнәреңне киен дә...

— Анысын гына кияргә булыр иде лә ул, итегем юк шул минем.

— Үзем биреп торам менә дигән итекләр. Зиннурымнан калган бик матур итекләр бар, бирәм шуларны. Төсе итеп

саклыйм, кайтыр дигән өметем белән. Син кире әйләнеп кайткач, үзем кереп алырмын. Мөләшкә барып җиткәч кенә, сорарга кергәндә генә киярсең. Шундый солдатка ничек бирмәсеннәр икән, бирерләр диеп уйлыйм мин. Өстәвенә, анда, мөгаен, берәр хатын кеше эшлидер әле ул...

Рәшидәнең сүзләреннән елмаешып алдылар да тагын бер талпынып, тары чәчәргә дигән карарга килеп таралыштылар.

Өенә кайтышлый ук Миңлеәхмәт Лотфулла бабайга кереп сыер камыты сорап алды. Башта бабайның бирергә исәбе юк иде бугай:

— Соң, энем, нәрсә эшләрбез икән соң, ә? Без бит әбиең белән теге Ак Җырым якларына ак балчыкка чыгып китәргә тора идек, сыерны җигеп, әй-йе!

Миңлеәхмәт эшнең нәрсәдә икәнен төшендереп биргәч, Лотфулла бабай сәкедә бишмәт ямап утырган карчыгына карамаска тырышып чыгып китте дә камыт, ыңгырчак, дилбегә тотып керде:

— Мә, энем, тот! Тик малкаеңны җитәкләп алып барырга, җитәкләп алып кайтырга туры киләчәк сиңа. Аягыңа чабата ки. Берүк чыбыркы ала күрмә, яхшы түгел. Сыер малы безнең халыкта иң кадерле малларның берсе бит. Бу сугышта иң авыры сыер белән хатыннарга эләгә инде. Сыерны чыбыркылау күрер күзгә дә бик авыр күренә. Көненә кырык чакрымнан артык үтмә. Ни өчен дисәң — имчәкләре уела ул хайваннарның күп барса. Чыгымчылый башласа, ята башласа, сыйпаштыр син аны, иркәләү сүзләре әйт. Хатын-кыз холкы кебек ул сыер малының холкы — юкә чөйдән игә килә. Нихәтле күбрәк әйтәсең иркә сүзне, шул хәтле...

Әлегә кадәр сүзгә катнашмыйча утырган карчык телгә килде:

— И-и, карт ахмак! Шул яшь чагындагы дуамаллыгың һаман йөрәгеңә тынгы бирми бит, әй! Нәрсә сөйләгәнеңне азрак уйлап сөйлә.

— Эһ-һем, эһ-һем, әй-йе, шулай... — диештереп көлем-

сердә дә бабай сүзен дәвам итте: — Ун-унбиш чакрым чамасы үтте исәң, анысы юлына карап инде, тугарып ашатып ал. Авызы яшел үләнгә тисә, печәнне ашамас та әле ул. Ашамаса, төнгелеккә астына җәярсең — җир салкын бит әле, җылынып җитмәгән. Тугай җирдә ашатма — анда, бердән, үлән әчерәк, икенчедән, калкурак җирдә үлән туклыклырак була...

Юлга чыккач, башта, арбаны тартмаска итеп, чыгымчылап карады сыер: башын як-якка чайкады, боргаланды, җиргә ятарга азапланды. Тик, сыңар гына булса да ирләр кулын сизгәч, буйсынды, арбаны җиңел генә тартып китте. Ярты сәгать тирәсе үтүгә, гомере буена тәртә арасында җигелеп йөргән кебек, салмак кына адымнар белән атлый иде инде. Атлый-атлый да, һава җитешмәгән кебек, авыр уфылдап сулыш ала. Сыер да аңлый, ахрысы, юл авырлыгын да, йөкне тартырга кирәклеген дә, кая һәм нинди максат белән йөргәннәрен дә...

Ниһаять, үзләре орлык сораячак зур авылга килеп җиттеләр. Склад мөдире, күзенә тоташ ак төшкән ир уртасы кеше, Миңлеәхмәт биргән кәгазьне үрелеп кенә карады да кулына алып та тормады:

— Ниткән тары булсын ди ул бездә бу вакытта. Тычкан ашарлык та юк бүгенге көндә ул тары дигән нәрсәкәй бездә. Иң соңгысын биреп җибәргәнгә өч көннән артык инде...

— Туган, туган, син алай итмә инде! Менә бит язылган, печәте сугылган — ике йөз кило диелгән...

— Белмим, белмим, агай-эне, ул кәгазьне нәрсә уйлап биргәннәрдер сиңа — анысында минем эшем юк. Биргән кешесеннән сора, агай-эне.

Миңлеәхмәт күпме генә ялынып сораса да, сөйләшүнең юне киткәннән-китә барды. Барып чыкмас, ахрысы, бу эш дигән уй Миңлеәхмәтнең башына берничә тапкыр килде. Тик авылларында ач малайларның арык атлар белән чирәм актарганнарын күз алдына китереп, ул тагын ак күзле склад мөдирен үгетләргә тотынды:

— Алай итмә инде син, туган! Үзең күреп торасың бит, юкны бар итәргә йөргәнне...

Озак тарткалаштылар алар: берсе, бир инде, диде; икенчесе, юк бит, агай-эне, булса, мин кызганып тора торган кешемени инде, диде. Шул чакта Миңлеәхмәткә мөдирнең тавышы ничектер йомшарып киткән кебек тоелды. Баксаң, мөдирнең сыңар күзе Миңлеәхмәтнең аягындагы хром итекләрдә икән. Хәзер инде сүзне Миңлеәхмәт кенә сөйли башлады. Үзе сөйләде, үзе күреп торды: ак күз, ике тапкыр урап, итекләрне карап чыкты. Карап чыкты да, Миңлеәхмәтнең сүзен бүлеп, сорау бирде:

— Бу итекләрне үзең тектерденме, әллә сатып алдыңмы әзерне? Миңлеәхмәтнең кәгазь тоткан сыңар кулы калтырап куйды:

— Ә-ә... ни... сугыш башланган елны гына тектергән алар.

— Калыбы ничәле иде?

— Кырык икеле.

— Сат син бу итекләрне миңа?

— Сата торган әйбер түгел шул ул, туган...

Китте сатулашу. Ак күз хак бирергә тырыша, ә Миңлеәхмәт — сатмаска. Тик мөдир елан аягы кискән бәндәләрнең берсе булып чыкты:

— Ярар! Сатмасаң сатмассың инде, әйдә алайса, игенгә алыштыр!

— Игенгә-ә?

— Әйе, игенгә.

Миңлеәхмәтнең югалып калуын мөдир тиз сизде:

— Әйдә, болай итәбез. Алайса, мин синең кәгазең буенча ике центнер тары бирәм, ә итегең өчен бер капчык чип-чиста бодай аласың. Әйдә, киткән миннән китсен, игелеген күр.

Кулга килеп керергә торган тары аркасында, Миңлеәхмәт итекнең үзенеке түгел икәнен дә онытты:

— Тукта, туган, алайга киткәч, без болай итик. Бодай бирмә син, тагын бер капчык тары өстә. Безгә бит чәчәргә

кирәк, ә бодай белән мин хәзер нәрсә эшлим, барыбер ашалып бетә ул. Хәзер үлән китте — ачка үлмәбез. Тарының бер сабагында ничә бөртек була, беләсеңме син?

— Санап караганым юк, иллә күптер дип уйлыйм.

— Күп шул менә. Бәлки, йөздер әле. Шуңа күрә, бер капчык тарыдан без көзен, бәлки, йөз капчык алырбыз, кем белсен.

Кулга кул сугып килештеләр.

Биш капчык тарыны йөккә төягәч, юлчыларны мөдир кунарга алып китте.

— Ярар инде, агай-эне! Гаепләштән булмасын, кунып китеш булсын. Иртән, хәерле сәгать белән чыгарсыз юлга.

Ашатты, эчерде аларны яңа танышлары. Кичке аш вакытында Заһитка зур ике телем ипи куйдылар, тәлинкә тутырып сызыклы умач бирделәр. Умачы да бодай оныннан уылган иде. Итекләрне салдырып алып калса да, мөдир бик үк начар кеше түгел иде шикелле...

Хәзер Миңлеәхмәт чабаталы аяклары белән юл тузанын таптый. Тары бар — итек юк. Нәрсә генә дияр инде ул чибәр Рәшидәгә итекләр турында. Ул әле җавапны уйлап өлгермәгән. Тик арбада яткан тулы капчыкларга карап куана ул һәм бала чакта күп тапкырлар ишеткән сүзләрне кабатлап елмая: тансыкка тары боткасы...

Юлның байтак өлеше үтелде. Язгы кояш тауларга якынлашып бара иде. Сыер арыды, ахрысы,— арбаны тартуы авырлашты. Туктап хәл дә алдырып карадылар, ашатып та карадылар. Тик сыер ашамады, тукталуга яту ягын гына карады. Еш-еш сулыш алды, киреләнде, камытны кимәскә тырышты. Соңгы тапкыр ял иттереп җиккәннән соң ике-өч чакрым да үтмәделәр, сыер атлаудан бөтенләй баш тартты. Ыңгырашкан тавыш чыгарып мөгрәде, башын чайкап читкә тартылды, йөкне аудара язды. Киерелүгә охшаш хәрәкәтләр ясап, җиргә ята башлады.

— Ярар, улым, җитәр булмаса бүгенгә,— диде әтисе

Заһитка.— Туктыйк булмаса шушы су буенда. Күп калмады инде, иртәгә таң белән кузгалып, өйләгә кайтып җитәрбез, иншалла.

Йөкне юлдан читкә чыгырып, бер каен төбенә туктадылар. Сыерны тугарып, дилбегә белән мөгезеннән эләктереп, дилбегәнең икенче очын тал куагына бәйләделәр. Тиз генә учак ягып, әрчеми генә бәрәңге пешерделәр дә, шуны ашагач, йокларга яттылар. Улы, ятуга ук, упкынга чумган кебек, йокыга китте. Минлеәхмәт, кулы сызлаганга түзә алмыйча, бер ятты, бер торды. Учакка коры-сары өстәде, янган утка карап байтак кына йокламыйча утырды. Берничә тапкыр сыер янына барып килде. Сыер муенын сузган килеш авыр гына тын алып ята иде. «Әллә көч килде инде хайванга. Исән-сау гына кайтып җитсәк ярар иде»,— диеп уйлады ул. Тагын учакка утын өстәде. Ярты төн җиткәнче шулай азаплангач, улы янына сыенып, шинелен бөркәнде...

Йоклап китеп күпме яткандыр, белмәде. Тик ул нәрсәгәдер сискәнеп уянып киткәндә, һаман караңгы иде әле. Кояш чыгышыннан күк чите аз гына алсулана башлаган. Кайдадыр тал куаклары эчендә кыр үрдәгенең бакылдаганы ишетелә. «Таң атканчы уянып та өлгергән, эшем иясе»,— дип уйлап алды аның турында Миңлеәхмәт. Шул чак колагына сыерның тынычсызланып мөгрәгәне ишетелде: «М-му-у-уум...» Күңеле кинәт шомланып китте.

Тавышы әллә нинди, тынычсыз иде хайванның. Янына барып карарга исәпләп, Миңлеәхмәтнең ике-өч адым атлавы булды, сыердан ерак түгел ниндидер ят җәнлек шәүләсе чалынды. Караңгыда ике ут ялтырап күренде. Бөтен тәне эсселе-суыклы булып китте, йөрәген курку тойгысы биләп алды.

— Б-ү-ү-үре-е-е! — дип кычкырып җибәргәнен үзе дә сизми калды. Тиз генә иелеп улын селкетергә тотынды: — Тор, Заһит, хараплар гына булдык бит без синең белән. Сыерга бүре килгән бит, тор тизрәк!

Ярым йокылы малайның кулына сүнгән учак яныннан алып бер агач тоттырды да үзе балтага үрелде:

— Әйдә, улым, ни күрсәк тә күрербез, сыерны коткарыйк!

Коралланып, сыерга якынлаша башладылар. Сыер тынгысыз иде. Ул, тал куагына бәйләнгән җиреннән ычкынырга тырышып, бертуктаусыз тартылып-тартылып куя, үзе һаман акрын гына мөгри. Аңардан ерак түгел күрше тал куагы төбендә теге ят шәүлә селкенгәләп куя. «Яңарак кына килүедер, ахрысы, бу бүренең, сыерга тиеп кенә өлгермәгән булса ярар иде»,— дип уйлады Миңлеәхмәт.

— Әти, әти! Бүре түгел шикелле ул нәрсә,— дип пышылдады шул чак аңа улы.

Икесе дә шып туктадылар.

— Бүре булмый, нәрсә булсын кола ялан җирдә, бүре, улым!

— Нигә качмый алайсак?

— Бәлки, иптәшләре дә бардыр...

Малайның очлы күзләре яңа туып килгән таң яктысында «бүре»не танып алды. Һәм ул, шатлыгыннан бөтен су буен яңгыратып, кычкырып җибәрде:

— Әт-ти генә-әм! Бүре түгел, боза-ау бит бу...

Җентекләбрәк карагач, Миңлеәхмәт көлеп җибәрде: сыердан ерак түгел, икенче тал төбендә, чыннан да, бозау басып тора иде. Күрәсең ул, туып аягына баскач, читкәрәк киткән дә, әнкәсе янына кире килә белмәгән инде. Сыер, бозавының читкә киткәненә тынычсызланып, мөгрәгән һәм шул тавышка хуҗа уянган.

Миңлеәхмәт кулындагы балтаны учак ягына ыргытты:

— И-и, улы-ы-ым! Бәхетегез бар икән әле, сөткә рәхәтләнәбез болай булгач. Әниең кысыр дигән иде бит. Баш бозавы булганга, буазлыгы беленмәгәндер инде. Бозавы да кечкенә шул. Мин, җүләр, әниеңнең әйткәненә ышанып, үзем карамыйча, җигеп юлга чыктым бит хайванкайны. Рәхмәтләр генә яугыры малкай икәнсең! Йә инде, бозаулагансың бит! Яшибез болай булгач!

Чем-кара төстә, маңгае ак йолдызлы, кечкенә генә үгез бозау иде бу. Икәүләшеп бозауны сыер янына алып килделәр дә әнисенең аны ялый башлаганын зур кызыксыну һәм куану белән карап тора башладылар. Бозау, аякларын капылт-копылт кузгаткалап, әнкәсенең корсагы астына башын тыгып эзләнә башлады. Күп тә үтмәде, эзләгәнен тапты, ахрысы, матур гына итеп әнкәсенең корсагы астына төртте дә имә башлады.

— «Бирим дигән колына чыгарып куяр юлына» дигәнең шушы була инде, улым,— диде этисе. Аннан соң әчке бер шатлык белән улыннан сорады: — Йә, улым, нишлибез инде хәзер?

— Белмим, эти,— диде Заһит, бозаудан күзен ала алмыйча.

Бозауның тырышып-тырышып имгәнен озак кына карап торгач, этисе бер карарга килде:

— Әйдә, улым, без болай итик. Мин монда калыйм боларны саклап, син бар, авылга йөгер. Калган юл егерме чакрымнар булыр, күпкә китсә. Гайнә авылына кереп торма. Анда барып җитәрәк, уңга сукмак кереп китә — шуннан йөгер. Авылга туры барып чыга ул. Менә сиңа кичтән калган дүрт бәрәңге. Икесен Әҗәл тавын менгәч утырып аша, калган икесен — Салкын чишмәгә җиткәч. Шуның белән кайтып җитәрсең инде, башка бернәрсә дә юк, улым. Кайтышлый ук председательгә кереп мондагы хәлне сөйлә. Ул канцеләрендә булмаса, куних Закир бабаңа йөгер. Шулай-шулай, диген, сыер юлда бозаулады, диген. Берәр ат тапсыннар, арбасыз гына. Бозауны арбага салып, сыерны артка тагып алып кайтырбыз. Әниеңә кереп сөенче ал, тик өйдә озак торма, атка менеп, тиз генә монда кире әйләнеп кил. Атка камыт кидерсеннәр, ыңгырчак белән дуга ал — сыерныкылар ярамас. Иншалла, өйлә үтүгәрәк килеп җитәрсең дип уйлыйм.

Заһитның кулына чүпрәккә төйнәлгән дүрт бәрәңгене тоттырды да, шаяртып, арт ягына акрын гына сукты:

— Йөгер, улым, озын юлың кыска булсын!

БИК ҖҮРӘСЕ КИЛӘ ШУЛ ДНЕПР ЕЛГАСЫН...

Нәфисә әби хәзер бик карт инде. Аның кебекләр турында: яшисен яшәгән, ашыйсын ашаган, диләр. Тик әби үзенең яшен әйтергә яратмый. Сорасалар, «Безнең урамда миннән олы Миңлеямал түти бар әле, аннан соң Хәсби күрше»,— диеп җавап бирә дә, сүзне икенчегә борып җибәрә яисә бөтенләй сөйләшеп тә тормый.

Йорт тирәсеннән ерак китеп йөрми ул хәзер. Җәй көннәрендә күбрәк вакытын капка төбендәге кияве ясап куйган урындыкта утырып үткәрсә, көзге пычраклар бетеп, кыш килүгә, әби каладагы кызына китә. Әбинең авылдагы киявенә дә берни булмаган югыйсә, тик җитешмәгән бер ягы бар — кыш көннәрендә эчкечелеккә бирелеп китә. Әби, шул сәбәпле кышын калага киткәнлектән, аның эчкән чакта күрсәткән «һөнәр»ләрен күрми кала. Ләкин барысы турында да диярлек ишетеп тора. Киявенә үпкә сүзләре әйтмәсә дә, сулып калган кызына карап, йөрәге әрни. Шунысына рәхмәт инде — язгы сулар киткән вакытта кияве эчүен туктатып, кар төшкәнче колхозда җигелеп эшли. Җәй көне эчкән чаклары бик сирәк булып, анда да әби аны киявенең авызында тәмәке күргәч кенә сизә.

Шул кыш көннәрендә кызы әнисенең хәлен белергә дип шәһәргә килеп чыккан чакларында, әби сугышта ятып калган улын үлепләр сагынып искә төшерә башлый. Шул улы исән булса, бу кияве дә бөтенләй эчмәс кебек әбигә. Ул үзе дә менә хәзерге кебек Тора тау биеклегендәге йортның тугызынчы катында оча белмәгән сыерчык баласы кебек тилмереп утырмас — үзенең бәгырен өзеп тапкан улында торыр иде. Авылның кышкы һавасын иснәр, морҗалардан чыккан төтен баганаларын карап керер иде. Абзарга чыгып сыерының күшәгәнен тыңлар иде. Үзе юкның күзе юк дигәннәре шушыдыр инде. Сугыш үтеп, улы исән кайтса, бүгенге көнне кияве дә әллә кая китә алмас иде, басылыр иде, эчмәс иде. Ә менә каладагы кызының ире бик тә инсафлы, бик тә укыган, әйбәт кеше иде мәр-

хүм. Ике баласын, алма кебек хатынын калдырып, илле ике яшендә йөрәк белән үлде дә китте. Шул тол калган Мөршидәсе хәзерге көндә ышкулда дириктыр булып эшли. Бик шәпкә чыкты бу кызы: эшен дә булдыра, үз балаларын да әйбәт итеп тәрбияли; карт әни диеп үлеп торалар.

Тик яз җитеп, көннәр җылына башласа, түзеп тора алмый әби кала фатирында. Авылга, шул кышын эчә торган кияве йортына кайтып китә. «Улың әйтсә — түргә мен, киявең әйтсә — ишек бавын тот» дигәнне исендә тотып, әби киявенә үз гомерендә ләм-мим каршы дәшмәде. Кызы белән кияве арасында тавышлануга охшаганрак сүз чыкса, әби өстенә тиз генә берәр нәрсә эләктерә дә келәт алдына, каплап куелган әрҗә өстенә чыгып утыра. Өйдә тавыш басыла төшкәч, бик сирәк тарта торган кияве, әбисе янына чыгып утырып, юан итеп төреп махорка көйрәтә. Ул нигәдер теге папирус дигән нәмәрсәне бик өнәп бетерми. Озаклап тарткач, калган төпчекне табаны белән изә дә кияү телгә килә:

— Әйдә, әби, кереп карыйк булмаса, җил-давыл азрак басылды кебек...

Башка вакытта капка төбендә утырырга яраткан әбинең өйдә тавыш чыкса ни өчендер келәт янындагы әрҗә өстенә чыгып утыруы аптыраткан күрәсең, беркөнне кияве аңардан сорап куйды:

— Әби, бер нәрсә турында сорыйм әле синнән, күңеләңә авыр алмасаң.

— Сора, кияү!

— Йортта тавыш-тын юк чакта син гел генә капка төбендә утырасың. Тавыш чыкса, шушы урында. Нигә шулай ул?

Әбисе көлемсерәп кенә җавап бирде:

— Шулай шул, кияү! Аны син дә сизгәнсең икән. Ул эшнең сәбәбе икәү аның, кияү. Беренчесе: мин капка төбендә утырсам, бала-чага өйгә йөгерә-йөгерә кайта, димәк, бар да имин, бар да тыныч. Әгәр инде мин капка төбен-

дә булмасам, алар сагаеп кала, урамда уйнап торалар, соңлабрак кайталар.

— Икенче сәбәбе?

— Икенчесе менә болай. Капка төбендә утырсам, сезнең кычкырып сөйләшкәнне ишетеп, урамнан үткән-сүткән, таныш-белеш миннән сораштыра башлый: нинди тавыш ул сездә, диеп. Ялганлыйсым килми, дөресен әйтергә оят...

Шул сөйләшүдән соң кызы белән кияве басыла төштеләр...

И, гомерләр, гомерләр... Әллә ниләр искә төшә шул уйласаң...

Сугыштан кайтмаган улы өч кыздан соң туган бала иде. Бала тугач, Юкәле Кулда печән чабып йөргән җиреннән, атын кара тиргә батырып ире Бәхтигани кайтып төште. Аңа сөенечне күрше малае барып әйткән икән. Ире белән ничә ел яшәп, аның шулай сабый бала кебек сөенгәнен күргәне юк иде Нәфисәнең. Кулындагы каеш чыбыркысын да ташларга онытып, Нәфисә яткан сәке янында байтак таптанды ул. Кендек әбисе аңарга улының битен ачып күрсәтте. Кара чәчле, кып-кызыл түгәрәк битле иде сабый.

— Булды болай булгач! Кендек әбисенә миннән бер сарык. Мәгъфия күрше, сиңа бер күлмәклек. Кибеткә икәү керербез, үзең сайлап алырсың...

Малайга Шамил дип исем куштылар. Исемне зур кызлары куштырды. Гражданнар сугышы чорында Шамил исемле батыр кызыл командир булганын Бәхтигани үзе дә белә. Фамилиясе дә хәтерендә калган: Усманов. Уллары туган ел — Ленин үлгән ел иде...

Уйчан күңелле, аз сүзле кеше иде мәрхүм ире. Каенанасы, биеме, усал иде, урыны оҗмахта булсын инде бичараның, Нәфисәне кирәксә кирәкмәсә дә каккалый торган иде. Ашның иң арыгы, эшнең иң авыры киленгә эләгә иде.

Аннан килеп, шул Нәфисә килен булып төшкән елны Герман сугышы чыкты. Ирен сугышка озатканда Нәфисә йөкле иде.

Бәхтигани, сугышның беренче көненнән үк чыгып китеп, унсигезенче елның гыйнвар урталарында гына кайта алды. Ире кайтып, яшь хатын аның рәхәтен юньләп күргергә дә өлгермәде, кайтуына ярты ел тулар-тулмаста Бәхтигани, иң якын дусты Батыргәрәй белән кызыл отрядка кушылып, Кама буйларына, акларга каршы сугышка чыгып китте. Шул китүеннән елдан артык юк булып торып, унтугызынчы елның декабер азагында гына ранный булып, ватылып кайтып егылды. Кайтканда ныклап тотарлык, эшкә яраралык җире калмаган иде Бәхтиганинең. Шулай булса да, Нәфисә гомере буе догалар укый-укый куанды иренең тере кайтканына. Чөнки иренең дусты Батыргәрәй, әллә кайдагы Иртыш дигән елга буйларында, атакага барган җирендә пуля тиеп, мәңгелеккә ятып калды. Хатыны гомер буе тол яшәп, Ятим Фәтхия исемен йөртте.

Ишле гаиләле биеме, нужадан үзен кая куярга белмичә, аларны икенче елны ук башка чыгарды. Биатасының хатынына «ыһ» дигән каршы сүзе булмады — йортта бием башлык итә иде. Үсеп килгән кызын җитәкләп, чатан иренә ияреп, икенчегә авырлы Нәфисә энисе ягыннан туган тиешле Вәлиәхмәт абзаларына өйдәш булып күченде. Киң күңелле, шаян сүзле кеше иде аның ул абзасы. Булгантапканын бергә ашап-эчеп, елдан артык бик күңелле итеп яшәделәр алар. Ире әйбәт булгач, җиңгәсе дә әйбәт булды. Беркөнне йорт хуҗасы Бәхтиганине үзенең читән абзары эченә алып кереп, очлап куйган биш имән казыгын бүләк итте:

— Менәтерәк сиңа, кияү, биш казык. Мин аларны сиңа бирергә булдым. Бу казыкларны син гомерең буе онытачак түгелсең. Ни өчен дисәң, әйтим: шушы биш казыктан башлана инде синең үз дөньяң, үз йортың. Минем җиңел кулдан башлап җибәр син үзеңә өй салуны...

Баштагы өйләре читәннән иде. Эчен-тышын балчык бе-

лән сылап катырган, ике тәрәзәле кечкенә өй иде ул. Икенчесен, нечкәрәк бүрәнәләрдән булса да, зуррак итеп салдылар. Өченче тапкыр салганда йортларын алты почмаклы итеп, эре-юан бүрәнәләрдән утызынчы еллар азагында салдылар.

Ире белән торган чорда унбер бала тапты Нәфисә. Сугыш башланганда шуларның тик бишесе генә тере калып, үсеп бетеп киләләр иде. Зур кызы иренә ияреп, өч баласы белән Донбасс дигән якка күмер казырга ялланып чыгып китте. Шул кызы сугыш башланасы елның яз көнендә үзе генә кайтып күренеп киткән иде. Куанып, кунактан кунакка йөреп, атнадан артык торып китте. Эше дә күп шахтада, акчасын да каерып алабыз диеп, мактанып та алган иде, бичара. Икенче елны гаиләсе белән бергә кунакка кайтырга сүз биреп киткән иде, тик язмыш бүтәнчәрәк уй йөреткән икән. Сугыш чыккач, үзләре дә кабат авылда күренмәделәр, хәбәрләре дә булмады. Шул юктаң юк булып, әбинең бүгенгәчә алар турында хәбәрдар булганы юк. Икенче кызын кырык өченче елның көзендә Урал якларына урман эшенә алып киткәннәр иде. Кызыгыз агач астында калып үлде дип, язга киемнәрен генә кайтарып бирделәр...

Картлык көненә күз терәп торган ике баласы торып калды әбинең — ике кызы. Ир белән яшәгәндә, балалар үстергәндә уйламаган икән шул ул картлык көне кияү кулында үтәр дип. Аллаһе тәгалә насыйп итмәгән икән шул аңа үз малаеның өе түрендә килен хезмәте күреп, оныклар карап картаерга. Өйләнешеп тора башлаганнан алып, керсә дә малай диде Бәхтигание, чыкса да малай диде. Бер-бер артлы үсеп килгән кызларын бик тә яратты, тик һаман малай көтте. Озак көткән улы тугач, минем Шамил улым диеп авыз сулары корый торган иде инде иренең. Беркайчан да Шамилгә авыр сүз әйтмәде, әрләмәде. Кул күтәреп сукмады. Ни генә эшләсә дә, улын үзе белән йөретергә тырышты. Кызлары да, үзара сүзләшеп киткән, чеметешкән чакларында, ир туганнарына тимәде-

ләр. Чөнки алар да энеләрен эшчәнлеге, туган җанлылыгы өчен яраталар иде.

Еллар үтә торды. Әтисе янында Шамил аз сүзле, озын буйлы, эшчән, чибәр егет булып килә иде...

Тагын Герман сугышы чыкты...

Уйлары шул җиргә җитсә, Нәфисә әбинең күз аллары томанлана, йөрәге дөпелдәп суга башлый. Андый чакларда әби торам дисә, тора алмый, ә утырырга форсаты калмый. Азрак тынычлана төшкәч, ул үзенең йөрәк тибешен тыңлап карый да, торып, ишегалдына кереп китә, шунда байтак кына басып торганнан соң, кире чыгып утыра. Утыра да тагын истәлекләргә бирелә...

Колхозлар төзелеп кенә килгән елларда, арыш урганда югалган иде Шамил. Дугалы ат күмелерлек булып өлгергән иде шул елны арыш. Көндезгелекне ашап, бераз уйнаганнан соң, куыш эчендә йоклап калган иде улы, кичкә — юк. Шушы тирәдә уйныйдыр әле дип, кычкыргалап чакырган кебек иттеләр. Аннан соң, тавышы килмәгәч, нык-лап эзләргә тотындылар. Караңгы төшеп, күз бәйләнә башлаганчы эзләделәр — малай табылмады. Икенче көнне, кояш чыгып килгән чакта, Шамилне Гомәр исемле малай табып алып кайтты. Җнейкага җигә торган атлар арасында алар Захмай исемле атны тапмаганнар икән. Шуннан Гомәр, икенче ат менеп, байтак ераклыктагы Сәхәп чокырыннан барып тапкан ул Захмайны. Ат бер балан куагы янында башын игән көенә тик тора икән. Гомәр якынрак барса, ни күрә: «балан куагы төбендә өшеп, бөрешеп Шамил йоклап ята...

Шамилне уратып алып, хатын-кыз бер елашты, бер көлеште. Курыктыңмы, еладыңмы?» — дип сораштылар. Аларга Шамил, каш астыннан гына карап: «Безнең әти миңа еларга рөхсәт итми»,— дип җавап бирде дә башкача сөйләшмәде. Шамилгә яңа гына биш тулып үткән иде.

Шул Захмай исемле ат, сугышлар бетеп берничә еллар үткәч тә, исән-имин колхоз эшендә йөри иде әле. Шул атны күрсә, Нәфисә әби күз яшен тыя алмый иде. Ул хай-

ванга һәрчак йә ипи кисәге каптыра, яисә, каптырыр нәрсәсе булмаса, аны сөеп, сыйпап булса да китәргә тырыша иде. Захмай да Нәфисә әбине үз итә, башын аның ягына борып, аңа өмет күзләре белән карый иде.

Хәзер инде менә Захмайның юклыгына да байтак еллар үтте. Бабайлар әйтмешли, кемне сөйләсәң, ул юк...

Сугыш башланган елны Шамил, тугыз сыйныф бетереп, унынчыга керергә йөри иде. Беркөнне Нәфисә иренең улы белән сөйләшкәнен тыңлап торды.

— ...Сиңа дабрабул булып китәргә иртәрәк әле, улым. Син анда кеше бимазалап, аяк астында уралып йөрмә ваенкаматта. Үзең белән барган иптәшеңә дә шуны җиткер...

— Ил өстенә яу килгәндә өйдә яту...

— Син әтиең сөйләгәнне бүлдермичә тыңлап торырга өйрән башта. Аннан соң, мин дабрабул китәм сугышка диеп кызлар алдында гына сөйләве кызык була ул. Ә сугыш ул, улым,— сугыш. Юньле әйбер булса, аның исеме сугыш булмас иде, бүтәнчә булыр иде. Анда сез чын сугыша белгән солдатлар өчен баш имгәге генә булачаксыз әле. Нимес белән сугыштым мин теге Герман сугышында, беләм аларның кем икәнен. Ай-һай, сугыша беләләр алар. Синең кебек кулына юньләп мылтык тота белмәгән бала-чага пүчтәк алар өчен. Син укы әйбәт итеп, ышкулыңны бетер. Унсигезең тулса, болай да алырлар, кайгырма. Минем турыда уйлый белмәсәң, аз гына әнкәңне кызган. Ул бит сине тапкан, күкрәк сөтен имезгән, төннәрен йокламыйча үстергән. Әле дә шул сез диеп юньләп өсте кием, күзе якты көн күргәне юк — чаба да чаба... Аннан килеп, сезгә ваенкум дөрес әйткән: бу сугышта машина күп, белем кирәк, пока яхшы укыгыз, диеп. Тиз бетәргә охшамаган, улым, бу сугыш, бик каты басып кереп килә нимес — сезгә дә җитәчәк. Йә бар, кер өйгә. Мин моны тартып бетерим дә керермен, аш вакыты җитте...

Нәфисә, шул сөйләшүне ишеткәч, күкрәгенә килеп тулган әллә нинди ярсуын тыеп, өенә керергә ашыкты...

Кырык икенең сентябрендә Шамилне сугышка алдылар... Нәфисә әби Шамил белән бергә укыган күрше малае Бәдретдинне дә исенә төшерә андый чакта. Бәдретдин дә өч кыз арасында үскән берләнбер иркә малай иде. Үсә барды, үскән саен юашлыгы, дәшмәүчәнлеге үзеннән ныграк үсә барды Бәдретдиннең. Военкоматта мич ягып, төнге каравылда торучы Абдулла Бөркет малайларга сугышка китәргә повесткалар тараткан. Бәдретдингә дә биргән. Сугышка чыгып китәсе көнне Абдулла бабай боларга тагын килә икән: китә торган көн, онытмадыгызмы, янәсе. Аның үзләренә кереп килүен күргәч, Бәдретдин сәке астына кереп качкан да шуннан әнисенә пышылдый икән:

— Ни бит әле, әни, мине өйдә юк диген, кайда икәнен белмим диген...

Бәдретдиннең әнисе Зөбәйдә кергән елый-елый Нәфисәләргә. Шуннан соң Шамил аларга кереп, иптәшен сәке астыннан өстерәп чыгарган. Юаш булса да, Бәдретдин сугышның азагына хәтле йөреп, шул сугыш беткән елның апрель азагында аның үле хәбәре килде. Зөбәйдә, сугыштан соң авылда байтак еллар яшәде. Кызлары үсеп төрле якларга таралып беткәч, зур кызы янына Ташкентка китеп, шунда дөнья куйды. Бик тә әйбәт иде күршелеккә үзе. Улының үле хәбәре килергә ай да калмаган булгандыр, кыяр-кыймас кына килеп керде кичкәрәк. Сыерчыклар килгән чак иде. Кергән уңгайга сәке йөзлегенә утырды да сорап куйды:

— Нәфисә күрше, күрдеңме, Шамилеңнең сыерчыклары килгән бит! Инде сайрыйлар парлашып, инде сайрыйлар. Ә минем Бәдретдинемнекеләр нигәдер юк, килсәләр ярар иде.

Алар, ике ана, һәр язда уллары ясап калдырган ояларга сыерчыклар килгәнне түземсезлек белән көтәләр иде.

— Нигә килмәсен ди, мин бүген иртән үк күрдем сезнең сыерчыкларны,— диде аңа каршы Нәфисә әби.

Бу ике ана, уллары сугышка киткәннән бирле, юк сә-

бәпне бар итеп булса да, бер-берсенең күңелен күрергә тырышалар иде. Шуңа күрә Нәфисә әби күрмәсә дә күрдем дигән булды. Зөбәйдә гаепле кеше сыманырак тавыш белән күршесенә эндәште:

— Син, Нәфисә түти, күңелеңә авыр алма инде берүк. Мин бит әле синең яныңа шатлыгымны уртаклашырга кердем. Бәдретдинемнең бүген хаты килде, эчендә кәртечкәсе дә бар. Менә карале, Бәдретдинем чын ясау, дастуен әрмис бит илаһым! Ходай тәгалә гомерләрен генә кисмичә, исән-сау кайтырга язсын инде...

Нәфисә калтыранган куллары белән карточканы алды. Анда солдат киемле, таза гәүдәле берәү басып тора иде. Бик җентекләп, кемне караганын белеп караганга күрә генә Нәфисә Бәдретдинне таный алды. Күңеле тулганын сиздермәскә тырышып, Нәфисә әби ул чакта Бәдретдиннең карточкасын бик озак карады һәм Зөбәйдәдән иртәгәгә хәтле генә диеп сорап алып калды. Күршесе чыгып киткәч, шул Бәдретдиннең сурәтен карап ялгызы гына елады да елады. Бер алды кулына күрше малаеның ул карточкасын, бер куйды, тагын алды... Улының Бәдретдин белән бергә уйнаган, укып йөргән чакларын исенә төшерде. Аннан соң, төне буе йокламыйча, Бәдретдиннең исән-сау кайтуын теләп догалар укып чыкты.

Уллары сугышка чыгып киткәч, көннәрнең нуры, ашаган ашның тәме, дөньяның кызыгы бетте Нәфисә өчен дә, ире Бәхтигани өчен дә. Шамил киткәч, ире ике-өч ай эчендә берничә еллык картаеп, гәүдәсе кечерәеп, бөкрәеп калган кебек булды. Ул өйдә чакта Нәфисә еламаска, кайгылы уйларын сиздермәскә тырышты.

Шамил авылдан чыгып киткәч, өч ай тирәсе генә укыганнан соң, кече лейтенант званиесе алып сугышка чыгып киткән. Язуына караганда ул пехотага эләккән һәм башта ук Бәдретдин белән аерылышкан булган икән. Киткән мәлдә хатларын атнага ике-өч тапкыр салып тора иде уллары. Аннан соң сирәкләде...

1946 елның кышкы бер кичендә өй ишеген шакыдылар. Нәфисәнең йөрәге «жу» итеп куйды.

— Керегез, кер! Ишек ачык, кем ул анда?!

Офицер киемендәге зур, таза гәүдәле кеше кереп килгәнне күргәч, йөрәге туктагандай булды ананың. Бөтен зиһенен бер ноктага туплап, улын таныйсы килде. Тик теге кеше русчалап: «Здравствуйте, Вам»,— диде. Анда да бу кешенең үз улы булып чыгуына ананың өмете өзелмәде. «Өч елдан артык читтә йөреп, бәбкәем, әллә үзебезнең телне оныткан инде»,— дигән уй яшен тизлегендә йөгереп үтте дә җил өреп сүндергән шәм ялкыны кебек талпынып сүнде...

Нәфисә әби кергән кешенең улы түгел икәнен йөрәге белән сизенде. Шул ук мизгелдә елый да башлады. Кергән офицер күрше Ивановка авылыннан Шамилләр белән бергә сугышка чыгып киткән рус егете Сысоев Федот иде.

Нәфисә әби ул сөйләгәннәрнең күбесен төшенми, кызы гына аңлатып бирә. Үз гомерендә беренче мәртәбә шул телне белмәвенә бик тә үкенеп утырды Нәфисә әби. Кызы сөйләгәннәрдән ул шуны аңлады. Алар училищены Шамил белән бергә бетергәннәр икән. Укып бетереп, кече лейтенант булгач, аларны Курск дигән калага җибәргәннәр. Шул көннән алып алар туган илебез азатлыгы өчен кулларына корал тотып көрәш башлаганнар. Шамил Курск янында барган сугышларда күрсәткән батырлыгы өчен Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнгән. Сысоевның үз күкрәгендә дә андый орден өчәү иде. Ананың шул Кызыл Йолдыз орденына бармак очын гына булса да тидереп карыйсы килгән иде, ләкин нәрсәгәдер тартынды. Кич озак утырдылар алар сөйләшеп. Сысоев берничә тапкыр: «Сын Ваш настоящий товарищ и герой был...» — диеп телгә алды.

Ана бу сүзләрнең мәгънәсен тәрҗемәсез аңлый һәм чын күңелдән куана иде. Шул ук вакытта бу дөньяда улын башкача күрмәячәгенә ышанганнан ышана барып, берничә тапкыр тавышсыз гына елап та алды. Сысоев аны юатма-

ды, ул елаганда башын иеп дәшми генә утырды да аннан тагын исендә калганнарны сөйләргә керешге.

Бергә укыганнарын, солдат киемнәрен киенгәч ничек итеп бер-берсен танымый торганнарын, чолгау урарга өйрәнгәннәрен, йөгергәндә ул чолгауларның кире сүтелеп бетүен, ике катлы койкаларда йоклаганнарын һәм тагын әллә нинди кызыклы-авыр вакыйгаларны искә төшерде. Аның сөйләве буенча, Шамил һәрчак алдынгы, башкалардан кызурак йөгергән, төзрәк аткан. Курск сугышын үткәч, Шамилне батальон штабы начальнигы иткәннәр икән. Шул каты сугышларның берсендә Сысоев каты яраланып госпитальгә озатылган һәм шуннан соң Шамилне күрмәгән.

Нәфисә әби, кунак егетне тыңлый-тыңлый, эченнән генә уйлап куя: «Исән булса, гинирал булган булыр иде Шамилем. Урдинны да башлап ул алган, әллә нәрсәнең нәчәлниге дә булган бит. Ә гәүдәсе нәрсә иде дә, буй-сыны нәрсә иде. Гинирал булырлык иде бала...»

Юньләп күзенә йокы кермәгән Нәфисә әби иртүк торып мичен якты, кадерле кунак йокыдан торганчы, тары коймагы пешерде. Шамиле ярата да иде инде шул коймакны.

Киткән чакта Нәфисә әбинең чал чәченнән үпте, зур түбәнчелек белән башын иде. Башын күтәргәндә, Сысоевның күзләре тулы яшь иде...

Улының язган хатлары арасыннан дүртесе генә сакланып калган. Шул дүрт хат янында тагын берәү бар — анысы Шамилнең командиры язган хат.

Нәфисә әби улыннан калган ул хатларның эчтәлеген яттан белә. Әби аларны иреннән калган иске Коръән эчендә саклый. Коръәнне, баш яулыгына төреп, һәр көнне ястыгы астына салып ята. Хатларның төнге урыны шунда. Чөнки ананың улын төшендә күрәсе килә. Улы белән бәйләнешле берәр төш кебек нәрсә күрсә, озаклап юрый һәм гел яхшылыкка юрый. Иң якын ахирәте Шиһаб Мәликәсе исән чагында ногыт салдырып карый торган иде. Ә хәзер, Мәликә бул-

магач, ногыт салучы да, төш юраучы да юк инде. Бик эче пошып, сагынуына чыдар әмәле җитми башласа, әлеге хатларны акрын гына сыйпап утырырга ярата Нәфисә әби. Кулы белән шул хатларны сыйпаганда, гүя улының тән җылысын тоя, гүя аның бармаклары астында улының чәч бөртекләре. Шул сакланып калган хатлардагы сүзләр арасында карт ананың йөрәгенә таш булып утырып калганнары да бар. Менә берсе: «...Дмитровск шәһәрен алдык. Кабыргам җәрәхәтләнде. Кайгырмагыз, каты түгел, бәйләгән көенә йөрим. Фашистларны юк итү өчен сугышам һәм каты сугышачакмын».

Нәфисә әби ул хатны исенә төшерсә, бер нәрсәне аңлап житкерми — җәрәхәтләнгәч, нигә инде ул баланы камандирлары теге гуспитәл дигән балнисларына салмадылар икән? Шуннан уйлана-уйлана үзенчә очына чыгып туктаган кебек була: ранный булганын әйтәмәгәндер, мөгаен, улы беркемгә дә.

Шул хаттан соң унөч көн үткәч килгән икенчесендә тагын ананың бәгырен телгәләгән сүзләр: «...Уң күземнең аскы кабагына бомба кыйпылчыгы тиеп китте. Өч көн күзне бәйләп йөргән идем, хәзер әйбәтләнде инде, күз дә яхшы күрә».

Улының шул хаты килгәч, Нәфисә әби эченнән генә уйлап куйган иде: «Бу бала, аллага шөкер, шушы хатын гуспителдән язгандыр инде». Тик шуннан соң килгән өчпочмаклы хатны укыткач, ялгышканын аңлады. Ул хатта ананы юату сүзләре күп иде. «Әнкәй, аңлыйм синең вазифаң бик зур һәм җаваплы икәнне. Без җиңеп кайтырбыз. Ул ерткычларны без аяусыз юк итеп, калганнарын үзләренең сасы өннәренә куып кертеп тончыктырачакбыз. Сугышлар бик каты бара, шулай да көч безнең якта».

Әй бала, бала! Нигә инде азга гына булса да кереп ятмаска шунда гуспителгә. Аз булса да көннәре хәвефсезлек белән үтәр, туйганчы йоклап ял итәр иде ичмасам. Яхшы кешеләргә очрап, сораса, кем белә, җәрәхәтләре төзәлеп беткәнче, бәлки, өйгә дә кайтарып торырлар иде. Улы-

ның шул хаты белән бер чамадарак командиры язган хат та килеп төште. Хатның адресы Шамил кулы түгел икәнен сизенгән хат ташучы Халидә аны күрше малаена биреп керттергән. Тик Халидә ялгышкан, хат бик тә шатлыклы булып чыкты. Анда: «Кече лейтенант Гайнетдинов Шамил Бәхтигани улы немец-фашист басып алучыларына каршы сугышларда зур батырлык үрнәге күрсәткәне өчен Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнде. Яхшы һәм батыр ул үстергәнегез өчен сезгә, аның ата-анасына, зур рәхмәт белдерәбез», диелгән иде...

Улыннан килгән хатлар арасында соңгысы иң кыскасы булды: «Әти-әни, мин исән-сау. Кулым төзәлде. Алда — Днепр елгасы. Сәлам белән улыгыз Шамил. 12 октябрь, 1943 ел».

Шул хат килеп дүрт көн үтүгә, аларның өенә каты кайгы керде — улларының үле хәбәре килде. Шамилнең үле хәбәре килгәч, Бәхтигание, бәләкәй бала кебек, үксеп-үксеп, башын өй бүрәнәсенә бәрә-бәрә елады. Шул көтелмәгән каты кайгыны күтәрә алмады инде иренең йөрәге. Кара хәбәр килгәннән соң ун көннәр тирәсе үтүгә, Бәхтигани эшләп йөргән җиреннән капылт кына үлде дә китте. Бер килсә, шулай бер-бер артлы килә бит инде ул кайгы дигәнең. Ничәмә-ничә еллар бергә яшәп, күпме кайгы-нужалар күреп, иренең елаганын күргәне юк иде Нәфисәнең.

Икесе бер каты төер булып йөрәгенә төйнәлгән мондый зур кайгыдан Нәфисә үзе дә урын өстенә егылды. Өч көн тоташтан, башының авыртканына чыдый алмыйча, аңгы-миңге ятты. Авызына тәгам капмады. Торса, аяклары атламады, башы әйләнде, йөрәге күкрәгеннән чыгардай булып сукты. Шул елны башында бер бөртек кара чәче дә калмады...

Үле хәбәре килгәч тә, ана улын көтүдә булды. Аңа атап садакалар бирде, намазы саен исенә алды, сугыш беткәннән соң да кала юлыннан күзен алмый улын көтте...

Тик Шамиле кайтмады...

Шул сугыш беткән елларда Нәфисә әби һәр кайткан солдатның өенә барды. Кайткан көннәрендә үк түгел. Солдат кайтып, пилоткасын яисә бүреген кырын салып урамнарны йөреп чыккач, туган-тумачаларына, күрше-тирәләргә, авыл халкына күренеп беткәч кенә барды. Аларның сугышып йөргән яклары турында төпченеп сораша иде. Көзен-кышын өйләренә керде, язын-җәен кайткан солдатны урамда яисә капка төпләрендә туры китереп сорады: «Йөргән җирләреңдә минем улым очрамадымы? Син сугышып йөргән җирләрдә Денипер дигән су юк идеме? Шул су нindirәк елга ул, агышы нинди дә тирәнлеге-киңлеге нинди?..»

Юк, Шамилне берсе дә очратмаган. Ә Днепр елгасын кайткан солдатларның күбесе күреп белә икән. Аларның күбесе шул елга тирәсендә сугышкан яисә аның яныннан үтеп киткән икән. Сугышмыйча гына үтеп киткәннәре дә ул елга турында байтак беләләр иде.

Сугышның беренче көннәреннән китеп, азагына кадәр йөреп-сугышып кайткан Хәйбер Ялман гына тоссызрак сүз сөйләп куйды. Ул елганың озынлыгы, имеш, мең чакрымнан да артык булып, анда кемнең кайсы фронтта, кай тирәдә сугышканын белеп бетерерлек түгел, имеш. Әби аның сөйләгәненә бик ышанып бетмәде. Чөнки Хәйбер Ялман сугыштан кайткач, ике ай буена авыл урамнары буйлап эчеп йөрде. «Башы айнып бетмичә, әңке-мәңке килеп торган чагы булгандыр,— дип уйлады Нәфисә әби.— Шуңа шулай сөйләнгәндер...» Сугыштан исән-сау кайта алсам, барлык алып кайтканымны эчеп бетерәчәкмен дигән нәзере булган икән аның. Шуңа эчеп йөргән икән. Күпме, нәрсә алып кайткандыр, аны белүче кеше булмады, әмма ике айга якын аек көне булмады диярлек. Нәфисә ничәләр генә бармады аларга, ләкин Хәйбернең хатыны, шатлыктан ерылган зур авызын җыеп ала алмыйча, ирен йә гулдемендә йөри диде, яисә чаршау корган караватларына төртеп күрсәтә торган булды. Шул ике айлык махмырдан соң, беркөнне Хәйбер Ялманның авыл урамыннан

ап-аек килгәнен күреп, әбинең исе китте. Бәләкәй генә гәүдәле солдатның күкрәге тулы моңарчы Нәфисәнең беркайчан да күргәне булмаган әллә нинди орден-медальләр ялтырый иде. Сугыштан кайткан солдатларның орден-медальләр тагып урамнарга сыеша алмый йөргәнен моңа кадәр дә байтак күргән иде инде ул. Шуларга карап кемнең ничегрәк сугышып йөргәнен чамалый иде. Тик Хәбибрахман (әби шул көннән соң аны беркайчан да Ялман дип теләнә алмады) әбине күкрәгендәге орден-медальләренең күплеге белән түгел, ә шулар арасында байтагының таныш түгеллеге белән хәйран калдырды. Әбине үзләренә алып кайтып, хатыныннан чәй әзерләтеп, шунда утырып сөйләште Хәбибрахман. Нәфисә әби орден-медальләренә ишарәләгәч, көлемсерәп кенә:

— Мин, Нәфисә түти, сугышның орден-медальләрне күп итеп, кызганмыйча бирә торган җирендә йөрдем — разведкада. Ул нәрсәләрне бездән кызганмадылар... — дигән булды.

Нәфисә аның әйткәнен башта аңламады — эченнән генә: «Сугышта да шушылай урдиннар гына тагып, рәхәт кенә йөреп кайткан кешеләр була микәнни...» — дип уйлады.

Аннары тагын сорап куйды:

— Карале, Хәбибрахман, синең бит анда әллә нинди тәре кебек нәрсәләрең дә бар. Үзебезнең илнекеме алар, әллә читләрнекеме дисәм инде?

Хәйбер солдат, тәмәке төтененә саргайган мыегы астыннан ап-ак тешләрен күрсәтеп елмайды да:

— Кеше наградлары юк миндә, барысы да үземнең канны коеп алганнар. Син сораганнары — Польша орден-медальләре,— диде.

— Нигә, син үзебезнекеләр яклы булып сугышмадыңмыни? Теге Гирман сугышыннан эфисәр Абдулла кайткан иде шулай французныкын тагып...

— Мин, Нәфисә түти, кырык өченең азагына кадәр үзебезнең Кызыл Армия сафында сугыштым. Аннан безне,

шәп сугышканнарны, сайлап алып Польша армиясенә кушып, поляк иттеләр. Без шул поляклар белән аралаш булып, аларның солдатларын немец илбасарларына каршы сугышырга өйрәттек һәм азакка қадәр шулар белән бергәләп сугышып йөрдек.

— Шуннан?

— Шуннан, шул инде. Сугыш беткәч, үзебезнең солдат киемен киендереп кайтарып җибәрделәр.

— Аларча сөйләшә дә беләсеңме?

— Беләм.

Самавыр янында чәй ясап утырган хатыны иренең сүзен җөпләп куйды:

— Белә, белә, Нәфисә түти. Инде ятса-торса миңа: «Прошу, пани, зенкую, пани», — дип колак итемне ашап бетерде. «Минем мулла бабай кушкан исемем бар, нишләп мин пани булыйм», — дип, бер-ике көн яныма яткырмаска итеп тә караган идем, булмады. Ул шайтаннан котылырсың: «Мин Берлинны штурм белән алган кеше, сине дә штурмларга күп сорап тормам мин», — ди. Йә инде, акыл бар диген... — Үзе шул арада мәхәббәт тулы күзләрен иренә сирпеп-сирпеп ала. — «...Азрак татарча өйрәнә төшкәнне көт инде син, алай бик кырыс кыланма, кияүгә чыккан беренче елың кебек», — диде.

Хәбибрахман шунда әйтте теге Денипер елгасының озынлыгы мең чакрымнан да артык дип...

Көннәр үтә торды, кайтучы солдатлар азайганнан-азая барды. Шамил белән киткәннәрнең берсе дә кайтмады...

Иң соңыннан Шамилдән ике яшькә кечерәкләр кайтты. Илле беренче елның көзендә...

Хәзер әби белә инде ул Денипер елгасы безнең Кызыл Әрмиянең юлына аркылы акканын да, агымы бик шәп, үзе бик тирән, ә нимес акуплары казылган ярының бик текә һәм бик биек булганын да... Ул елга турында күпне күргән кешеләрдән сорашты, оныкларыннан төрле китаплар укытты Нәфисә әби. Авылдашлары аны «Денипер әби» дип йөртәләр. Хәзер инде ул шул елга буенда утырган бик

күп кала-шәһәрләрнең исемнәрен белә: «Мәгиләү, Смулински, Киев, Ричиса...

Үзе белгән шул калалар арасыннан әби Киев дигәне белән аеруча нык кызыксына, улын шул каланы алганда юк булмадымы икән дип фараз кыла. Кунакбаш авылыннан Зәйнулла дигән бер кешенең Киев янында сугышып йөргәнен ишеткәч, әби аны кеше аркылы чакырып җибәрде: безнең авылга юлы төшсә, кереп чыксын әле, сугыштан кайтмый калган улым турында сорашасым килә. Әйбәт кеше икән: ай тулар-тулмаста килеп тә җитте. Шамилне белә икән — сугыш алдыннан бергә укыганнар. Тик ул кеше Шамилдән өч яшькә зуррак булып чыкты. Аның сөйләвеннән шуны аңлады әби: Киев дигән кала хахулларның башкаласы икән дә, бик зур икән дә, шул Денипер елгасының теге ягында, бик текә таш яр башында утыра икән. Безнең Казан каласыннан да зур икән. Шул Киев каласын, Зәйнулланың сөйләвенә караганда, 1943 елның үктәбер бәйрәме алдыннан гына алганнар икән безнең гаскәрләр һөҗүм итеп. Шамилнең соңгы хаты да үктәбер аенда язылган булган...

Кыш үтеп, тышта көннәрне аз гына җылыткан кебек итә башласа, Нәфисә әби, каладагы кызына күргән төшләрен сөйли-сөйли, авылга кайтып китәргә җыена башлый. Аның ул гадәтен кызы да яхшы белә, шуңа әнисенең теләгенә каршы төшмичә генә, аның һәр күргән төшен юлга дип юрый...

Шундый көннәрнең берсендә Нәфисә әби тагын төш күрде. Матур-матур өянкеләр, таллар, камышлар үскән зу-ур агымсу елга икән, имеш. Елганың каршы як яры бик биек икән дә шул текә яр башында зур кала икән, имеш. Шул яр астында бик күп ак кыр казлары ярны чокып-чокып оялар корып утырганнар. Бәбкә чыгаралар икән болар. Якынрак барса, очып китмәсләрме икән диеп, икеләнеп торганда, колагына бер тавыш ишетелде. Бик таныш тавыш. Тыңлап-тыңлап караса — Шамиленең тавышы икән. Тавышын танып алгач, йөрәге жу-у-у итеп китте Нә-

фисә әбинең, күзен яшь сарды. «Шушы инде, әни, теге Денипер дигән елга,— ди газиз улы.— Ә бу ояларда утырган кошлар кыр казлары түгел, әни, безнең җаннар алар»,— ди. Шуның белән бетте теге тавыш. Өлгерми дә калды Нәфисә әби сорарга: «Дениперның кайсы тирәсе ул, балам, каласының исеме ничек?» — диеп.

Уянып киткәч тә озак уйланып ятты ул әлеге төше турында. Юкка гына кермәде бу төш аңа. Улы чакыра аны, Шамиле дәшә. Шул Денипер дигән елганы барып күрмәсә, юк аңа теге дөньяга тынычлап китү. Юк! Әйтергә кирәк кызына — алып барсын үзен Шамиле сугышып йөргән җирләргә. Авылга кайтырга кайчан да өлгерер әле. Тизрәк әлеге Денипер дигән елганы барып күрергә кирәк Нәфисә әбигә. Бик күрәсе килә бит шул Денипер елгасын!

ПЕЧӘН ӨСТЕ ҖИТКӘН ЧАКТА

Чишмә кебек челтерәп аккан кечкенә генә елганың бөдрә таллар каплаган яры буеннан җигүле ат юырта. Бер-берсенә аркаларын терәп утырган ир белән хатын тугайга печәнгә төшеп баралар.

— Бик әйбәт булды бит әле бу. Эшләгән кешенең кадерен белә торганга охшаган бу прсидәтел. Өч көндә тугай печәнен ялт иттереп, чабылганны бүлеп тә бирде, әй! Ике көндә генә ташып бетереп тә булмас әле аны. Мин дә, үзең беләсең, авыр эшкә ярамыйм бит хәзергә,— ди хатын.

— Шулаен шулай да ул. Нишлисең инде? Йөк өстендә таптап торсаң да ярар... — ди ире.

Хатын елга аша салынган таш күпер ягына карап алды да сәерсенеп:

— Әй, сиңа әйтәм! Карале әнә ул якка! Күпер янында әллә нинди бер бәндә йөри,— диде.

Ире ул әйткән якка борылып карады. Чыннан да таш күпер ягында зәңгәрдән киенгән нindидер таза гына ир кеше гәүдәсе төсмерләнә иде.

— Әллә нинди кеше булмасын тагын.

— Булды ди сиңа, булмый ни. Юллар, күперләр тикшереп йөрүче берәр мастердыр әле. Язгы сулар киткәч, һәр ел саен күперләрнең, юлларның бөтенлеген карыйлар алар. На-а-а, нәрсә киләсең тыркылдап...

Барып җитеп, чабылган печәнне җыйнап, йөккә төйи генә башлаганнар иде, әлеге ят кеше, кай арада яннарына килеп җиткән диген, авызын ерып исәнләште:

— Исәннәрмесез! Эшегез уң булсын!

Хәмит эшеннән тукталмыйча гына җавап бирде:

— Амин, шулай булсын!

Аннары ят кешегә күтәрелеп караган иде, сискәнеп китте, кычкырып та җибәрде:

— Әллә, Зөфәр, син инде?

Сәнәген ташлап, кулларын күлмәгенең корсак турысына ышкып алды да килгән кешегә ташланып, аны кочаклап алды.

— И-и, дус! Исәнлекме, саулыкмы?

Икесе дә, шатлыктан ни эшләргә белмичә, кочаклашкан килеш бер-берсенең арка-иңсәләрен каккалап, туктаусыз көлештеләр, нидер сөйләнделәр. Хәмит йөк башында гаҗәпләнеп басып торган хатынына дәште:

— Бу бит минем малай чакта бергә үскән Зөфәр дус. Ә син аны әллә нинди кеше булмасын дисең.

— Соң, күпер янында йөргәч, нәрсә дим инде. Менә хәзер таныдым кем икәнен. Нихәл, Зөфәр?

— Исәнме? Печән әзерлисезмени?

— Әзерләми, кирәк бит. Ярдәм итәр кеше юк. Алты бала үстер менә. Зурлары таралып бетте. Янда ике бәләкәе генә калдылар хәзер. Алары бүген иртән үк чыгып чапты. Шкульный участык кына булсын аларга. Синең печәнең ни дә, иенең ни. Хатын яңарак кына операциядән чыкты. Аны аптыраганнан алып килдем инде, йөк башында булса да торыр диеп.

— И-и, зарлануың бу хәтле биатай мәрхүмгә охшар икән. Ул да шулай үзе күп эшләр иде, үзе зарланыр иде.

Ул әйтә дип түгел лә, үзем килдем мин. Теге балнис исеннән туеп кайттым. Аннан, тик торганнан, кеше көлдереп, тугай исе иснәргә диеп чыгып китеп булмый бит әле ул.

— Карале син, әй, Зөфәр дус, читтә йөрүеңә карамастан, башың агарып бетеп бара бит. Хәрбиләр икмәге дә бик җиңел бирелми, ахрысы. Бетердеңме әле теге зур укуыңны?

— Бетердем.

— Кем инде син хәзер?

— Техник фәннәр кандидаты.

— Ә, шулаймы?! Минем дә бер кыз техникум бетерде бит, хәзер Саматлурда эшли...

— Еракта икән.

— Ерак диеп инде, әллә ни түгел барган кешегә. Үткән ел, февральдә, хатынның вакыты булмагач, үзем барып, ясленәрендә урын булганчы, ай ярым малайларын карап тордым... Син нәрсә эшләп йөрисең әле монда?

— Мин дә ялан-тугайларны күреп кайтыйм диеп чыккан идем.

— Ярый ул! Туган як сагындыра бит бик тә. Себергә, Тында ягына, икенче кыз янына барган идем, кире кайтырга чыккач, нинди шәп барган скурый пуездан төшеп йөгерәсе килә. Сагындыра икән чамасыз...— Күзе белән йөк башында торган хатынына ымлап алды да өстәде:— ...Хатынны сагынганны әйткән дә юк инде аны...

— Шулайдыр бик! Кайтып килешли үк, чумаданыңны күтәреп правлениегә кереп киткәнеңне онытма.

— Китсә инде... Кирәк булган, димәк, күренеп чыгу... Ярар, Зөфәр дус, кайтышлый безгә кер. Самавыр куеп көтеп торырбыз, эшне карыйк инде без...

Зөфәр Хәмит кулындагы сәнәккә үрелде:

— Әйдә, мен йөк башына. Мин ыргытыйм, син йөк сал. Төшер хатыныңны, азрак су буйларында йөреп килсен.

— Әйе шул! Сәнәкне кайсы ягыннан тотарга икәнен онытмаган булсаң ярый да бит. Культурный кешеләр әйтмешли, рәхим итегез!

Хатынын күтәреп алып җиргә бастырды:

— Бар әнә, су буйларын урап кил, без монда үзебез карарбыз.

Зөфәр ыргыткан печәнне җайлап сала-сала үзе һаман сөйләнде:

— Онытмагансың икән әле, әй, печән эшен. Күкрәккуллар да шәп күренә синең, корсак та юк икән. Читтә йөреп тә хур булмагансың бит, әй. Тик, монда яшәргә иде сиңа, безнең белән. Син бит безнең авылның иң зур укыган кешесе... — Юлдан боларга таба юырткан җигүле атка карап куйды да: — Кем диеп әйтим икән мин моны? Атына караганда Назыймдыр бу! — диде. Атлы бераз якынлаша төшкәч, өстәде: — Шул үзе.

— Кайсы Назыйм ул?

— Соң, кайсы Назыйм булсын! Теге Масловый мәктәптә укып йөри иде бит. Әтисе Кәрим абзый, бакчачы иде. Сугышта ятып калды.

— Ә-ә!

Болардан ерак түгел генә туктап, арбадан төшкән озын буйлы, таза ир печән җыйный башлады.

— Бу да ярдәмчесез. Соң өйләнде, балалары вак. Алары да теге лагир-фәләннәрдәдер инде. Көн барда ташырга тырыша халык. Булышыр идем, яланга китәсе бар...

— Ярар, Хәмит, исән булып тор. Синең йөк әзер, әйдә, кузгал. Мин Назыймга төяшим әле барып. Байтак еллар күргән дә юк...

— Соң, күрергә! Син бит атпускаңа кайтасың да бабаңның умарталыгында ялланып эшләгән кебек эшлисең. Анда барыр идең, синең янга — эзләнеп йөргән кебек була. Кунакка чакыра башласаң, әбиең чират бирми, үзебезнең агай-энегә дә җитми әле ул, ди. Шулай кулга да тимичә китеп барасың. Аннан, соңгы елларда кайтуыңны да сирәкләттең нигәдер. Ешрак кайт син. Онытма туган якларны. Кичләтебрәк, хатыныңны ияртеп кил бүген, бер туйганчы сөйләшеп утырырбыз...

— Ярар, рәхмәт.

Хәмит, ике бармагын авызына кабып сызгырып җибәрде дә, су буенда йөргән хатынына кул болгап, кычкырды:

— Әйдә-ә-ә, юлга чык!..

Зөфәр, йөк төяп кызышкан тәнен елга ягыннан искән җиләс җилгә каршы куеп, Назыйм янына китте...

Исәнләштеләр, бер-берсен танып, көлешеп алдылар. Бергә үскән малайлар бит.

— Хәмиткә кем печән төяшә икән дим. Карап-карап алгаладым — танып булмады. Син икән. Ни эшләр бетереп йөрү?

— Ялга кайткан идем менә.

— Ярый шул. Гаиләдә исәннәрме?

— Исәннәр.

— Балалар ничәү сезнең? Безнеке кебек күп түгелдер?

— Икәү. Синдә ничәү?

— Бишәү безнең. Хатынга тагын берәү кирәк дип бәйләнеп карыйм да, пока риза түгел әле...

— Үзең кайда эшлисең, Назыйм?

— Завферма мин. Сарыклар карыйбыз. Хөкүмәткә ит, йон дигәндәй инде. Эш әйбәт — җимертеп эшлибез, каерып акча алабыз. Эшләгән кеше яши хәзер, тик эчмә генә...

— Ул ягы ничек соң?

— Ю-у-ук, минем тоткан нәрсәм түгел. Аннан эти дә эчми иде бит минем...

Йөк төялеп бетте. Зөфәрнең тугайда калырга исәбе бар иде, тик Назыйм аның ай-ваена карамады:

— Әйдә, кайтабыз! Печән йөге башында ятып кайту үзе бер ләззәт ул. Чалкан төшеп ят та, күктәге күчмә болытларга карап тирбәлә-тирбәлә кайт. Аннан сагынып сөйләрсең Назыйм белән шулай-шулай печән йөгендә кайткан идек дип. Шәһәр кешесенә тагын кайчан эләгер әле мондый рәхәт...

Юлга чыктылар. Печән йөге өстендә чыннан да бик рәхәт иде. Авыл юлына борылгач, Назыйм сорап куйды:

— Көлмәсәң синнән бер нәрсә сорарга иде, әй?

— Сора.

— Менә бу реактивный самолетларның түбәннән очканда һавада бер эзләре дә юк. Ә инде биектән очсалар, артыннан юеш салам яндыргандагы кебек ап-ак төтен кала. Нәрсәдән ул?

— Аны, Назыйм, инверция диләр...

— Андый сүзне мин барыбер истә калдыра алмыйм. Сине миңа аңлаешлырак итеп сөйләп бир. Бәләкәй малай сорый, ә мин шуны аңлата алмыйм. Әти кеше булгач, белергә кирәк бит, аңлата белергә кирәк. Үзең беләсең, уку безгә эләкмәде бит инде...

— Болайрак аңлатып карыйм алай булгач. Өстә бик суык, һава аз. Суыклык минус илле градуска җитә. Самолет двигателеннән чыккан һава эссе. Шул суынганда үзенә һавадагы су парларын җыя...

— Ә-ә, аңладым шикелле. Кышкы суыкта эссе мунча ишеген ачкан кебегрәк була инде алайса...

Ат белән кемдер каршы килә иде. Йөк башында яткан Зөфәрне күрмичә, Назыймга дәште:

— Назыйм, нихә-әл! Иллә төягәнсең, әй, атың да шәп икән, күз тимәсен...

— Син кая кабаланасың?

— Кабаланмый — печән кирәк! Хәмит очрады да, шул әйтә: офицер Зөфәр кайткан, ди. Тугайда килгән бер кешегә печән төяшеп йөри, ди. Шуңа куам атны, андамы әле ул?

Шул чак йөк өстендәге Зөфәрне күреп алды:

— Бәй, үзе дә монда икән. Нихәл, Зөфәр дус! Төш йөктән, төш! Малай чакта бергәләп чабата үрергә, пима төпләргә өйрәнгәннәрне искә төшерик. Әйдә, миңа да төяп кайтыйк бер йөк печән. Мин дә сине азрак күргәндәй булыйм. Кайткан саен, урамда гына исәнләшәсең дә, китәсең. Төш дигәч, төш син. Тиз генә төярбез дә үземә туры кайтырбыз. Мин хатынга чәй әзерләргә кушып киттем...

ӘБИЛӘР

Ишек авыр шыгырдап куйды. Сызык кына булып ачылган ярыкта кәкре буынлы бармаклар күренде һәм ишекне каерып ача башлады. Ишек гырылдап куйды да төбенә кадәр ачылып китте.

Сәкедә башына ап-ак яулык бәйләгән, өстенә корама юрган ябынган бер әби ята иде. Ишек тавышына, кузгалу түгел, күзен дә ачмады. Сәке йөзлегендә утыручы ике әби ялт борылып ишеккә карадылар, керүчене көтә башладылар.

Башта ишектән киез итекләр керде, аннары өстенә җылы бишмәт кигән, бишмәт өстеннән калын шәл ябынган карчык гәүдәсе күренде. Ишек ачылгандагы ук авырлык белән кире ябылуга, кергән карчык телгә килде:

— Исән-сау гыналармысыз, ходай кошлары? — Сәкедә яткан карчыкка якынрак килеп, сүзен дәвам итте: — Бигрәкләр дә ходайның рәхмәте төшкән кеше икәнсең! Монавы әче фибрал бураннарында үләргә ятмасаң, сиңа башка вакыт беткән икән, йә инде. Тыкрык аша көрт ерып килү синең янга әллә рәхәт дип беләсеңме? Аннан соң килеп, кабер казыган кешегә туң балчык чокуы ничегрәк диеп уйлыйсың икән син, шуны белергә кирәк иде.

Калын шәлен урындык аркасына элеп куйды да үтеп барышлый мичкә кулын тидереп карап, сәке йөзлегендә утырган ике карчыкка дәште:

— Ни дип болай сөмсерләрегез коелган, йөзегезгә карамас өчен әллә нәрсә бирерсең...

— Менә бит, Мәрҗәм түти бит, нитеп китте бит әле...

— Берни дә булмаган! Менә дигән! Ул шулай, ире исән чакта да, ятып иркәләнеп алгалый торган иде. Шул чакларын исенә төшереп аласы килгәндер. Озак утырып, киң җәелгәнсез. Кая, кузгалышыгыз әле, утырыйм булмаса ахирәтем янынннан.

Килгән карчык сәке йөзлегенә утырып дога кылды:

«...без бәндәләреңне мәрхәмәтеңнән ташлама, язгы сулар агып, яшел үләннәр шытканын күрергә насыйп ит!»

Аннары, үрелеп, яткан карчыкның чәчен сыйпады, күз төпләрен сөрткәндәй итте, битенә, иреннәренә кагылып үтте. Кинәт керфекләр селкенеп куйды, битенә сизелер-сизелмәс алсулык йөгерде, бер бөртек яше бите буйлап тәгәрәп килде дә авыз буендагы тирән җыерчыкка кереп югалды. Иреннәре хәрәкәткә килеп, нидер әйтергә теләгәндәй кыймылдады.

— Ә-ә, хәзер, хәзер! Каяле, җылы чәйләре бармы? Ә, менә бит борынсыз самавыр кебек нәрсәләре, шушында бардыр ул.

Өстәлдәге термостан чәй агызып, яткан карчыкның башын күтәрә төште дә иренենә чәйле стаканны тидерде:

— Яле, яле, азрак тәмләп йотып кара...

— Эчми шул ул, ризыгы беткән, ахрысы...

— И-и, авызыгыздан җил алгыры, сүз сөйлисез инде сез дә кеше рәтеннән! Сез бит Мәрҗәм күрше белән безнең кызларыбыз гына әле. Йә, йот инде хәзер, шулай, кабаланмыйча гына, менәтерәк, әйбәт булды хәзер, иншалла терелүгә китәр... Инде ял ит!

Шулай сөйләнә-сөйләнә, яткан әбинең ястыгын төзәткәләде, юрганын яңадан әйбәтләп өстенә япты, яулыгын төзәтеп бәйләтте. Үзе һаман сөйләнә торды:

— Мин кичә генә ишеттем синең авырып киткәнеңне. Кайраклыдагы кызымның кызы кайткан кияве белән. Түмән дигән, нифте чыгара торган яктан. Мине шунда кияү килеп алып киткән иде, әйдә, әби, диеп. Киявем шуфир бит, теләсә кайчан машина үз кулында. Кичә аларга Халитым шылтыратты тилифуннан, Мәрҗәм әби авырып китте, диеп...

— Ие-е-е, шулай, мона үзең күреп торасың бит инде... — диеште теге ике әби.

— Күрәсең дип инде, әллә нәрсә булмаган әле. Туксанны куганда алай гына булгалый инде ул, унҗиде яшьлек кызлар түгелбез хәзер. Әйбәтләнә ул, менә, Миңнека-

мал түти әйткәние лә аны диярсез. Без анның белән бер елны Бакыр Чагылның теге ягында, Гапкадыйр мәгъзүмнең коесыннан ерак түгел, Кара Айгыр талы янында арыш урган идек. Утыз өченче елгы корылык елны. Шунда, арыш урганда, бәбиләде ул, йөрәккәем. Хәзер палкауник булып читтә йөри торган малаен тапты ул шунда. Инде дә коры ел иде, арышның башагы чикерткә зурлык кына инде менә. И, азапланды да соң таба алмыйча...

Урында яткан карчыкның бармаклары селкенеп куйды. Иреннәре нәрсәдер пышылдады.

— Миңнекамал түти, тыңлале! Нәрсәдер әйтергә итә шикелле.

Миңнекамал түти Мәрьямнең битенә иелде дә көлеп җибәрде.

— Ие, шулай шул, Гөмбәт яланында таптың шул. Мин аны юри генә әйткән идем Кара Айгыр талы диеп. Алай хәтерең әйбәт булгач, яшисең әле син. Каяле, күз тирәңне сөртим әле җылы су белән, күзләрең ачылып китеп, азрак карап ятарсың.

Күз төпләрен сөрткәч, яткан карчык, чыннан да, күзләрен ачты.

— Үлми әле ул, үлми, алла боерса, минем ахирәт-күршем. Менә палкауник улы кайтып җитәр, аллаһе тәгалә боерган булса. Аннан соң килеп, авыл урамнары тулы оныклары, онықларының балалары. Ничек итеп шуларны ташлап китәргә ди инде. Яшибез әле. Кышны үткәрәбез, яз җиткерәбез, җәй көтәбез әле без анның белән. Җирләр җылынгач... — Иелеп тыңлап алды: — Әйе, әйе, шулай! Дөрес әйттең, дөрес! Пешкән җир җиләге ашыйбыз әле без, әйе! Үлми торсыннар диеп язылган ди безнең язмыш китабында...

Яткан карчыкның ахирәте көн дә килде. Һәр килүендә сәке йөзлегенә утырып догасын укыды. Аннары көне буе ахирәтен карады. Аны сөяп утыртып өстен алмаштырды, җылы су белән тәннәрен сөртте, чәчен тарады, ашатты-

эчертте. Чыкмаган җанда өмет бар дигәндәй, өч көн үтүгә, Мәрьям әби урынында елмаеп утыра башлады...

Бөркөнне шулай туңган тәрәзә аркылы баеп барган кояш нурларына карап утырган җиреннән Миңнекамалга дәште:

— Миңнекамал! Минем әнидән калган җиз самавырны куй әле күмер белән. Газда кайнаган чәйнең тәме юк. Икәүләшеп кенә утырып, ирләребезне искә ала-ала чәй эчик әле, авыр туфраклары җиңел булсын мәрхүмнәрнең...

— Хәзер куям, хәзер! Күп сөйләнмә, тик кенә утыр! Кайда ул самавырың?

— Мич башында. Авырганчы, тазартып, иске шәлгә төреп куйган идем, кирәк булуы бар диеп. Шуннан гына үрелеп ал...

Авыр ишек җиңел генә ачылып китте. Сәкедә гөжләп кайнаган самавыр янында чәй эчеп утыручы ике әби ишеккә таба борылып карадылар. Ишек төбендә кулына кечкенә чемодан тоткан дәү гәүдәле полковник басып тора иде.

— Исәнлек-саулыкмы?

— И-и, бәхетле заманалар шушылай була икән! Әйдүк-әйдүк, ходайның рәхмәте төшкән бала. Әйттем бит мин сиңа, кайтып җитәр ул, дип. Хөкүмәткә шушындый асыл уллар табып биреп, үлеп торырга бүгенге көнне зур гөнаһ ул. Ю-у-ук, яшибез әле без...

Миңнекамал түти, улын кочаклап елаган анага карап күзләрен сөртә-сөртә, өстәп куйды:

— Кая, бәбкәем, өстеңне сал инде, урамнан кергән киемеңнән әнкәңә суык булмасын...

✦

ЭЧТӘЛЕК

Үрләр аша (повесть) 3

Хикәяләр

Карбыз сугышы 74
Язгы сулар киткәч 87
Бик күрәсе килә шул Днепр елгасын 101
Печән өсте җиткән чакта 118
Әбиләр 124

Зайнуллин Заки Лутфуллович
ЧЕРЕЗ КРУЧИ
(на татарском языке)
Рецензенты *Ф. Мусин*
Редакторы *Ш. Җиһангирова*
Художнигы *В. Фомин*
Художество редакторы *Ф. Хәсьянова*
Техник редакторы *А. Газизҗанова*
Корректоры *И. Кадыйрова*

ИБ № 5107

Җыярга тапшырылды 18.02.88. Басарга кул куелды 16.05.88. ПФ 09107. Форматы 70×108$^{1}/_{32}$. Типогр. кәгазе № 2. «Литературная» гарнитурасы. Кабарынкы басма. Шартлы басма табагы 5,6. Шартлы буяуоттиск 5,78. Нәшер — хисап табагы 5,86. Тиражы 15000 экз. Заказ Е-101. Бәясе 35 тиен.

Татарстан китап нәшрияты. 420084. Казан, Бауман ур., 19.
Татарское книжное издательство. 420084. Казань, ул. Баумана, 19.

Татарстан АССР Нәшрият, полиграфия һәм китап сәүдәсе эшләре дәүләт комитетының Камил Якуб исемендәге полиграфия комбинаты. 420084. Казан, Бауман ур., 19.

ПРОВЕРЕНО
ЕН 2016

35 тиен